

Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας

Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών

Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία

Παιδαγωγικό τμήμα

Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών

Προσεγγίσεων

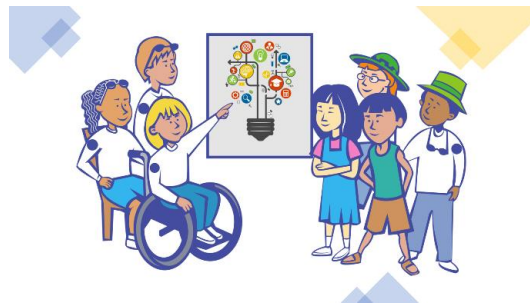

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Χρήση των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων σε παιδιά και εφήβους της ειδικής
αγωγής για την ανάπτυξη των κοινωνικών τους δεξιοτήτων**

POST GRADUATE THESIS

**Use of ICT and other tools for children and adolescents in special educa-
tion for further development of their social skills**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ/NAME OF STUDENT

Γεωργία-Μαρία Ζαχαροπούλου

Georgia-Maria Zacharopoulou

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑΣ/NAME OF THE SUPERVISOR

Ερμιόνη Δελή

Ermioni Deli

ΑΙΓΑΛΕΩ/AIGALEO 2023

Faculty of Health and Caring Professions
Department of Biomedical Sciences
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences
Department of Early Childhood Education and Care

Department of Pedagogy

Inter-Institutional Post Graduate Program
Pedagogy through innovative Technologies and Biomedical approaches

POST GRADUATE THESIS

Use of ICT and other tools for children and adolescents in special education for further development of their social skills

GEORGIA-MARIA ZACHAROPOULOU

21024

georgia.zah@gmail.com / mscedt21024@uniwa.gr

FIRST SUPERVISOR

ERMIONI DELI

SECOND SUPERVISOR

IOANNA PANAGIOTAKOPOYLOY

AIGALEO 2023

Επιτροπή εξέτασης

Ημερομηνία εξέτασης: 17/02/2023

	Ονόματα εξεταστών	Υπογραφή
1 ^{ος} Εξεταστής	Ερμιόνη Δελή	
2 ^{ος} Εξεταστής	Ιωάννα Παναγιωτακοπούλου	

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Γεωργία-Μαρία Ζαχαροπούλου του Ιωάννη με αριθμό μητρώου 21024 φοιτήτρια του Διϊδρυματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων των Τμημάτων Βιοϊατρικών Επιστημών/ Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία/Παιδαγωγική τμήμα των Σχολών Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας/Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και της Ανώτατης Σχολής Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, δηλώνω ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα

Ευχαριστίες

Με την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας ολοκληρώνεται ο κύκλος σπουδών μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών με τίτλο «Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων». Αποτέλεσε μια εμπειρία ζωής κάτω από δύσκολες συνθήκες, λόγω των παγκοσμίων γεγονότων και της πανδημίας, που όμως ενίσχυσε σημαντικά τις γνώσεις, δεξιότητες και την επαγγελματική μου ταυτότητα.

Πρωτίστως, θα ήθελα να εκφράσω τις βαθιές μου ευχαριστίες ως προς τις επιβλέπουσες καθηγήτριες μου, κυρία Ερμιόνη Δελή και κυρία Ιωάννα Παναγιωτακοπούλου, για την διαρκή κατανόηση, στήριξη, καθοδήγηση και εμπύχωση τους.

Επιπλέον θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους τους καθηγητές και τις καθηγήτριες μας ανεξαιρέτως, που συμπορευτήκαμε μαζί σε αυτό το ακαδημαϊκό ταξίδι. Προσπάθησαν με κάθε δυνατό τρόπο να μας μεταδώσουν ουσιαστικά τις γνώσεις, συμβουλές και την συμπαράστασή τους καθ' όλη τη διάρκεια των μαθημάτων. Παράλληλα θα ήθελα να ευχαριστήσω τη συμβολή της Γραμματείας μας στο ταξίδι μου αυτό, οι οποίοι υπήρξαν δίπλα μας ανά πάσα στιγμή να μας στηρίζουν σε ό,τι αναφύοταν.

Τέλος, θα ήθελα να κλείσω με ένα ευχαριστώ προς όλους τους καινούργιους ανθρώπους και συναδέλφους που γνώρισα στη διάρκεια της εμπειρίας μου ως σπουδάστρια στο εν λόγω μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών. Γνώρισα ανθρώπους αξιόλογους με ενδιαφέρον οι οποίοι αποτέλεσαν έμπνευση για την εξέλιξή μου τόσο σε ακαδημαϊκό επίπεδο, όσο και σε επαγγελματικό.

Αφιερώσεις

Στη μνήμη του πολυαγαπημένου μου παππού Τριαντάφυλλου.

Αφιερώνω το παρακάτω ποίημα του Bertolt Brecht «Αν μείνουνε τα πράγματα όπως είναι»

(“Wenn das bleibt, was ist”):

Αν μείνουνε τα πράγματα όπως είναι

είσαστε χαμένοι.

Φίλος σας είναι η αλλαγή

η αντίφαση είναι σύμμαχός σας.

Από το Τίποτα

Πρέπει **κάτι** να κάνετε, μα οι δυνατοί

πρέπει να γίνουνε **τίποτα**.

Αυτό που έχετε, απαρνηθείτε το και πάρτε

Αυτό που σας αρνιούνται.

Περίληψη

Εισαγωγή: Στις σύγχρονες πολυσύνθετες κοινωνίες οι εξελίξεις της τεχνολογίας έχουν διαμορφώσει καινούργιες συνθήκες που επηρεάζουν πολλαπλούς τομείς της καθημερινότητας. Τα μέλη που απαρτίζουν τις σημερινές κοινωνίες καλούνται να ανταποκρίνονται στα προβλήματα, να έχουν τις κατάλληλες επικοινωνιακές δεξιότητες, να διαχειρίζονται κριτικά τις πληροφορίες που λαμβάνουν, να συνεργάζονται για κοινούς στόχους, να αξιοποιούν αποτελεσματικά τους τεχνολογικούς πόρους και να κατακτούν διάφορες δεξιότητες ώστε να εμπλέκονται ενεργά και αποτελεσματικά ως μέλη της. Η καλλιέργεια τόσο των κοινωνικών, γνωστικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων, όσο και των δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα θα πρέπει να αποτελεί βασικό στόχο της κοινωνίας της μάθησης από πολύ νωρίς, ώστε οι μαθητές να προετοιμάζονται με έναν τρόπο ικανοποιητικό για να αναλάβουν έναν ενεργό ρόλο ως πλήρη και ισότιμα μέλη των σύγχρονων κοινωνιών.

Σκοπός: Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί κατά πόσο μπορεί να συμβάλει η χρήση των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων, όπως της τέχνης, για την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα ιδιαίτερα στους μαθητές της ειδικής αγωγής. Εάν η ενσωμάτωση των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων στην εκπαίδευση συμβάλλει στην επίτευξη του στόχου αυτού και ποια οφέλη προκύπτουν από την αξιοποίησή τους.

Μέθοδος: Για τη διερεύνηση του θέματος χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Μελετήθηκαν διεθνής έρευνες και εμπειρικά δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών.

Αποτελέσματα: Μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία προκύπτει ο θετικός αντίκτυπος της χρήσης των ΤΠΕ, της τέχνης και άλλων εργαλείων για την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων των μαθητών. Η όλη εκπαιδευτική διαδικασία αποκτά ένα ενδιαφέρον και δίνεται η ευκαιρία για ενεργή εμπλοκή των μαθητών να διευρύνουν τις ποικίλες δεξιότητες (κοινωνικές, γνωστικές, συναισθηματικές και δεξιότητες του 21^ο αιώνα). Η συμβολή των τεχνών στη μαθησιακή διαδικασία συμβάλλει στην ενίσχυση των κοινωνικών δεξιοτήτων, της φαντασίας, της δημιουργικότητας, της ενσυναίσθησης και της έκφρασης σκέψεων και συναισθημάτων. Τα οφέλη υπερτερούν έναντι των τυχόν αδυναμιών που μπορεί να υπάρχουν.

Συμπεράσματα: Η αξιοποίηση των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων στην εκπαίδευση συμβάλλει στην άρση εμποδίων της μαθησιακής εμπειρίας των μαθητών της ειδικής αγωγής. Προάγει

τον σεβασμό, την αποδοχή της διαφορετικότητας και τη συνεργατική μάθηση, παράλληλα καλλιεργούνται δεξιότητες κοινωνικές οι οποίες θα συνδράμουν σημαντικά στην αργότερη ενήλικη ζωή των μαθητών. Επιπροσθέτως διασφαλίζεται η ποιότητα της εκπαίδευσης, η προσβασιμότητα και διαμορφώνονται ενταξιακές πρακτικές. Τα οφέλη που προκύπτουν έναντι των κινδύνων υπερτερούν και σίγουρα υπάρχουν περιθώρια για μελλοντικές μελέτες οι οποίες αφορούν την αξιοποίηση των ΤΠΕ, της τέχνης και άλλων εργαλείων στην εκπαίδευση ως προς την ανάπτυξη διαφόρων ειδών δεξιοτήτων, όπως για παράδειγμα είναι οι ακαδημαϊκές δεξιότητες, οι δεξιότητες επικοινωνίας, οι κοινωνικές δεξιότητες, οι δεξιότητες καθημερινής διαβίωσης κ.α.

Λέξεις κλειδιά: ΤΠΕ, Τεχνολογία Πληροφοριών και Επικοινωνίας, Δεξιότητες 21^ο αιώνα, Κοινωνικές Δεξιότητες

Abstract

Introduction: In today's complex societies, technological developments have created new conditions that affect multiple areas of everyday life. The members who make up today's societies are called upon to respond to problems, to have appropriate communication skills, to critically manage the information they receive, to cooperate for common goals, to make effective use of technological resources and to master various skills, in order to become actively and effectively involved as members. The cultivation of both social, cognitive, emotional skills and 21st century skills should be a key objective of the learning society from an early age, so that students are prepared in a satisfactory way to take on an active role as full and equal members of modern societies.

Purpose: The purpose of this thesis is to explore whether the use of ICT and other tools, such as art, can contribute to the development of social skills, 21st century skills and competences, particularly for special education students. Whether the integration of ICT and other tools in education contributes to achieving this goal and what benefits arise from their use.

Method: This thesis is a review paper to examine the subject in matter. Reviews of different points of views (of the said subject), international research and empirical data of the last decades were examined.

Results: International review papers show the positive impact of using ICT, art and or other tools to develop students' social skills. The whole educational process becomes interesting, the opportunity for active involvement is given to the students to expand a variety of skills (such as social, cognitive, emotional and 21st century skills). The contribution of the arts to the learning process helps strengthens social skills, imagination, creativity, empathy and the expression of thoughts and feelings. The benefits outweigh any weaknesses that may exist.

Discussion: The use of ICT and other tools in education helps remove barriers during the learning experience of special education students. It promotes respect, acceptance, diversity and or cooperative learning, while fostering social skills that will contribute significantly to students' later adult life. In addition, the quality of education, accessibility and inclusive practices are ensured. The benefits outweigh the risks and there is certainly scope for future studies on the use of ICT, art and or other tools in education for the further

development of different types of skills, such as academic skills, communication skills, social skills, daily life skills, etc.

Key words: ICT, Information and Communications Technology, 21st Century Skills, Social Skills

Περιεχόμενα

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας.....	iv
Ευχαριστίες	v
Αφιερώσεις	vi
Περίληψη	vii
Abstract	ix
Συνοτομογραφίες	xii
Πρόλογος.....	1
Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή	3
1.1 Οι Δεξιότητες του 21 ^ο Αιώνα – Ορισμοί	4
1.2 Η Σημαντικότητα της Ανάπτυξης των Κοινωνικών Δεξιοτήτων και των Δεξιοτήτων του Πολίτη στην Εκπαίδευση	6
1.3 Ο Ρόλος και η Λειτουργία των Σχολείων του 21 ^ο αιώνα στα Πλαίσια μιας Σύγχρονης Κοινωνίας των Πολίτων	10
Κεφάλαιο 2. Τρόποι ενίσχυσης των Κοινωνικών Δεξιοτήτων και των Δεξιοτήτων του 21 ^ο αιώνα στην Εκπαίδευση.....	14
2.1 Ενίσχυση μέσω Παιδαγωγικών Προσεγγίσεων	14
2.2 Ενίσχυση μέσω της Δημιουργικότητας και της Τέχνης.....	17
Κεφάλαιο 3. Εργαλεία για την Ενίσχυση της Μάθησης και την Ανάπτυξη Κοινωνικών Δεξιοτήτων στην Εκπαιδευτική Διαδικασία.....	21
3.1 Χρήση των ΤΠΕ και των Ψηφιακών Εργαλείων για την Ανάπτυξη Κοινωνικών Δεξιοτήτων	22
3.2 Οφέλη και Αδυναμίες των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική Διαδικασία.....	24
Κεφάλαιο 4. Συμπεράσματα – Μελλοντικές Προτάσεις	27
Αναφορές.....	31

Συντομογραφίες

	Αγγλική ορολογία	Ελληνική ορολογία
KSAVE model	Knowledge, Skills, Attitudes, Values and Ethics	Γνώσεις, Δεξιότητες, Στάσεις, Αξίες και Ηθική
ICT/ΤΠΕ	Information and Communications Technology	Τεχνολογία Πληροφοριών και Επικοινωνίας
AR	Augmented Reality	Επαυξημένη Πραγματικότητα
ASD/ΔΑΦ	Autism Spectrum Disorder	Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος
UDL/ΚΣΜ	Universal Design for Learning	Καθολική Σχεδίαση για τη Μάθηση
VR	Virtual Reality	Εικονική Πραγματικότητα
VE	Virtual Environment	Εικονικό Περιβάλλον

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί βιβλιογραφική ανασκόπηση και ασχολείται με το θέμα της χρήσης των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και Επικοινωνιών και άλλων εργαλείων (όπως για παράδειγμα της Τέχνης), για τη βελτίωση και ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων παιδιών και εφήβων της ειδικής αγωγής. Πρόκειται για ένα θέμα πολύ σημαντικό, ιδιαίτερα στην εποχή που διανύουμε, διότι η βέλτιστη δυνατόν ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, συμβάλλει στην κατανόηση του ρόλου τους ως ενεργά μέλη μιας κοινωνίας. Επιπλέον, η καλύτερη κατανόηση του ρόλου τους ως ενεργοί πολίτες και η ανάπτυξη των κοινωνικών τους δεξιοτήτων βοηθά στην επιτυχημένη άσκηση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεών τους στις απαιτήσεις μιας σύγχρονης καθημερινότητας. Επομένως η προετοιμασία αυτή με τη συμβολή των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων οδηγεί τους μαθητές στην ομαλή ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία και στη μείωση των πιθανοτήτων της περιθωριοποίησής τους. Κρίνεται αναγκαία και απαραίτητη η ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων, ιδιαίτερα των παιδιών και εφήβων της ειδικής αγωγής, ώστε να ανταποκριθούν στον ρόλο τους εντός μιας κοινωνίας και να κατακτήσουν τελικά την αυτονομία τους αργότερα στην ενήλικη ζωή.

Η ανάπτυξη αυτή των κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική και προσωπική προσαρμογή, με τη διαμόρφωση προσωπικότητας και τη συναισθηματική και ψυχική υγεία των παιδιών (Cole & Cole, 2001). Παράλληλα, οι ραγδαίες εξελίξεις των τεχνολογικών επιτευγμάτων εισάγονται στα πλαίσια της σύγχρονης καθημερινότητας σε όλους τους τομείς της. Στον τομέα της εκπαίδευσης η χρήση των ΤΠΕ έχει αποτελέσει σημαντικό αρωγό της, προσφέροντας στη γενικότερη εκπαιδευτική διαδικασία πολλά πλεονεκτήματα. Βασικός σκοπός της ειδικής αγωγής είναι τα παιδιά και οι έφηβοι να έχουν ίση συμμετοχή στην ανάπτυξη των γνωστικών, κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην επίτευξη αυτού του στόχου συμβάλλουν τόσο η Τεχνολογία της Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) όσο και η Τέχνη. Από τη μία, με την εφαρμογή των ΤΠΕ ενισχύεται η μαθησιακή διαδικασία μέσω των εργαλείων των σύγχρονων καινοτόμων τεχνολογιών με αποτέλεσμα η όλη εκπαιδευτική διαδικασία να αποκτά ένα ενδιαφέρον και να δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να διευρύνουν τις ποικίλες δεξιότητες τους (γνωστικές, κοινωνικές και συναισθηματικές). Ενώ από την άλλη, η συμβολή των τεχνών καλλιεργεί και ενισχύει τις γνωστικές

συναισθηματικές και κοινωνικές δεξιότητες, τη φαντασία, τη δημιουργικότητα, την ενσυναίσθηση και την έκφραση σκέψεων και συναισθημάτων. Με τη χρήση των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων στην εκπαιδευτική πράξη προωθείται η συνεχόμενη δραστηριοποίηση και η ενεργή εμπλοκή των παιδιών στη μαθησιακή διαδικασία. Παράλληλα παρέχεται στους μαθητές η δυνατότητα να δρουν, να προβληματίζονται, να συνεργάζονται και να αποκτούν ουσιαστική γνώση, προσφέροντας πολλές ευκαιρίες για εξάσκηση και εφαρμογή ποικίλων δεξιοτήτων (Κόμης, 2004) (Newby, Stepich, Lehman, & Russel, 2009).

Η μαθησιακή διαδικασία αποτελεί μια διαδικασία πολύπλοκη, όπου εμπλέκονται και επιδρούν διάφοροι παράγοντες, όπως για παράδειγμα το επίπεδο ανάπτυξης του κάθε παιδιού, οι διδακτικοί μέθοδοι, το διδακτικό αναλυτικό πρόγραμμα αλλά και οι κοινωνικό/πολιτισμικοί παράγοντες. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι καθοριστικός καθώς πέρα από την ανάπτυξη στο μαθησιακό και γνωστικό επίπεδο, συμβάλλει και στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των μαθητών και μαθητριών. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η σχέση του εκπαιδευτικού με τους μαθητές/μαθήτριες με μαθησιακές δυσκολίες καθώς η συμβολή του στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξή τους είναι κρίσιμη στην εξέλιξη των παιδιών (Χρηστάκης, 2006). Τα εργαλεία που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί, για να φέρουν εις πέρας αυτόν τον ρόλο αποτελούν σημαντικό αρωγό στο έργο τους, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να καλλιεργηθεί μία αποτελεσματικότερη μαθησιακή διαδικασία για την κατάρτιση των γνωστικών, κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων. Μέσα από την εργασία αυτή επιδιώκω να παρουσιάσω, με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, τη σημαντικότητα της συμβολής της χρήσης των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων, όπως της Τέχνης, ως αρωγός των εκπαιδευτικών της ειδικής αγωγής, για τη γενικότερη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων παιδιών και εφήβων της ειδικής αγωγής.

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή

Σε μια σύγχρονη σχολική πραγματικότητα πολυσύνθετη και πλουραλιστική, η αναγνώριση της ετερότητας των αναγκών των μαθητών και η αποτελεσματική ανταπόκρισή μας σε αυτή απαιτεί μια παιδαγωγική προσέγγιση διαφορετική. Σημαντικός αρωγός του εκπαιδευτικού στο έργο που καλείται να λάβει είναι η ενσωμάτωση των καινοτόμων τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι ραγδαίες εξελίξεις των κοινωνιών του 21^ο αιώνα έχουν αναδείξει τις νέες τεχνολογίες ως αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας μας. Επομένως η ενσωμάτωση των ΤΠΕ εντός της σχολικής τάξης συμβάλλει στην ανάπτυξη και βελτίωση ποικίλων δεξιοτήτων των παιδιών και εφήβων, ειδικά των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Οι σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις με τη συνδρομή των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων, όπως για παράδειγμα της τέχνης, όταν εφαρμόζονται με έναν τρόπο κατάλληλο αποτελούν μια πρόταση που λαμβάνει υπόψιν τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης αναγνωρίζει τις ιδιαίτερες και διαφορετικές ανάγκες των μαθητών και τελικά μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη και εξέλιξη της μάθησης όλων των μαθητών (Barrett, et al., 2018). Η ενσωμάτωση των ΤΠΕ, της τέχνης και άλλων εργαλείων στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών προωθεί και διασφαλίζει τη δραστηριοποίηση και την ενεργή εμπλοκή των μαθητών στην εκπαιδευτική πράξη. Παρέχονται οι ευκαιρίες στους μαθητές για συνεργατική μάθηση, προβληματισμό, επικοινωνία, απόκτηση ουσιαστικής γνώσης και εξάσκησης κοινωνικών, συναισθηματικών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα (Newby, Stepich, Lehman, & Russel, 2009).

Η συγκεκριμένη εργασία αποσκοπεί να αναδείξει τη σημαντικότητα της χρήσης των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων για την ανάπτυξη και βελτίωση των κοινωνικών δεξιοτήτων των μαθητών της ειδικής αγωγής. Μέσω της διεθνής βιβλιογραφίας αναδεικνύονται τα οφέλη που προκύπτουν με την κατάλληλη αξιοποίηση της τεχνολογίας, των σύγχρονων εκπαιδευτικών προσεγγίσεων, της τέχνης και ποικίλων εργαλείων στην εκπαίδευση. Αρχικά θα ακολουθήσουν κάποιοι βασικοί ορισμοί που αφορούν τις δεξιότητες του 21^ο αιώνα, η σημαντικότητα της ανάπτυξης των κοινωνικών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα και ο ρόλος και η λειτουργία που καλείται να λαμβάνουν τα σχολεία στα πλαίσια μιας σύγχρονης κοινωνίας. Εν συνεχεία, το δεύτερο μέρος της εργασίας θα επικεντρωθεί στους διάφορους τρόπους ενίσχυσης των κοινωνικών δεξιοτήτων και των δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα στην εκπαίδευση. Το τρίτο μέρος θα εστιάσει στη χρήση των ΤΠΕ και των

ψηφιακών εργαλείων για την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων και θα γίνει αναφορά στα οφέλη και της αδυναμίες που προκύπτουν μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία. Τέλος, η εργασία θα ολοκληρωθεί με τα συμπεράσματα που προκύπτουν μέσα από τη βιβλιογραφική μας ανασκόπηση και τις αναφορές.

1.1 Οι Δεξιότητες του 21^ο Αιώνα – Ορισμοί

Καθώς οι σύγχρονες κοινωνίες εξελίσσονται με ραγδαίους ρυθμούς, η τεχνολογία, η παγκοσμιοποίηση αλλά και η πολυπολιτισμική μορφή που έχουν αποκτήσει πια οι κοινωνίες του σήμερα, έχουν συμβάλλει στη διαμόρφωση νέων συνθηκών σε πολλούς τομείς της καθημερινότητας. Οι εξελίξεις των συγχρόνων κοινωνιών απαιτούν από τα μέλη που την απαρτίζουν να ανταπεξέρχονται σε αυτές με έναν ευέλικτο τρόπο και καλούνται να κατακτήσουν τις δεξιότητες αυτές που χρειάζονται ώστε να είναι ενεργά μέλη των κοινωνιών αυτών. Ο όρος δεξιότητες του 21^ο αιώνα αναφέρεται σε ένα σύνολο από ικανότητες, γνώσεις και χαρακτηριστικά τα οποία είναι ιδιαίτερα σημαντικά στην επιτυχία των ατόμων σε διάφορους τομείς και πλαίσια μίας σύγχρονης κοινωνίας (Κασιμάτη, 2005). Αξίζει να επισημανθεί πως και στις κοινωνίες της μάθησης στόχος θα πρέπει να αποτελεί η καλλιέργεια αυτών των δεξιοτήτων σε όλους τους μαθητές ανεξαιρέτως από πολύ πρώιμη ηλικία, ώστε να κατακτήσουν όλα τα εφόδια που θα χρειαστούν στην ενήλικη ζωή τους και να αποτελέσουν ενεργά μέλη/πολίτες των σύγχρονων κοινωνιών (Binkley, et al., 2012). Σύμφωνα με το μοντέλο «KSAVE» (γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις, αξίες και ηθική) για τις δεξιότητες του 21^ο αιώνα χωρίζονται σε τέσσερις βασικές κατηγορίες και αποτελούνται από 10 δεξιότητες στο σύνολο (Binkley, et al., 2012). Οι κατηγορίες με τις δεξιότητες που τις απαρτίζουν είναι οι εξής:

- *Τρόποι Σκέψης*
 - i. Δημιουργικότητα και καινοτομία.
 - ii. Κριτική σκέψη, επίλυση προβλημάτων και λήψη αποφάσεων.
 - iii. Μάθηση (μαθαίνω πώς να μαθαίνω), γνωστικές και μεταγνωστικές δεξιότητες.
- *Τρόποι Εργασίας*
 - iv. Επικοινωνία.
 - v. Συνεργασία και ομαδοσυνεργατικές δεξιότητες.

- *Εργαλεία Εργασίας*
 - vi. Πληροφοριακός γραμματισμός.
 - vii. Ψηφιακός/Τεχνολογικός γραμματισμός.
- *Διαβίωση σε ένα Σύγχρονο Κόσμο*
 - viii. Ιδιότητα του Πολίτη/Πολιτότητα (σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο).
 - ix. Ζωή και σταδιοδρομία (καριέρα).
 - x. Προσωπική και Κοινωνική Ευθύνη (συμπεριλαμβανόμενης της πολιτισμικής επίγνωσης και ικανότητας) (Binkley, et al., 2012).

Αναλυτικότερα η κατηγορία δεξιοτήτων Τρόποι Σκέψης αντιπροσωπεύουν την εννοιολόγηση της σκέψης και περιλαμβάνουν τόσο τις δεξιότητες της ανώτερης σκέψης όσο και τις πιο απλές δεξιότητες, όπως για παράδειγμα η ανάκληση και εξαγωγή συμπερασμάτων. Η συγκεκριμένη κατηγορία δεξιοτήτων χαρακτηρίζεται από έναν μεγαλύτερο βαθμό απαίτησης εστίασης και προβληματισμού (Binkley, et al., 2012). Η κατηγορία Τρόποι Εργασίας αναφέρεται στις δεξιότητες που θα πρέπει να αναπτύξουν τα μέλη μιας κοινωνίας ώστε να συμβαδίζουν με τις απαιτήσεις και τις ραγδαίες εξελίξεις μίας σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Η κατηγορία Εργαλεία Εργασίας απαρτίζεται από ένα νεότερο σύνολο δεξιοτήτων όπως ο πληροφοριακός γραμματισμός και ο γραμματισμός στις ΤΠΕ οι οποίες αποτελούν αδιαμφισβήτητα το μέλλον των σύγχρονων κοινωνιών. Τέλος, η κατηγορία Διαβίωση σε ένα Σύγχρονο Κόσμο αναφέρεται στις δεξιότητες ενός υπευθύνου πολίτη, της ζωής, της σταδιοδρομίας και στην κοινωνική ευθύνη που επιβάλλεται να φέρει. Ουσιαστικά οι άνθρωποι πρέπει να αποκτήσουν και να κατανοήσουν σε βάθος τις δεξιότητες διαβίωσης όχι μόνο σε ένα τοπικό επίπεδο αλλά σε ένα παγκόσμιο επίπεδο στο σύνολό του (Binkley, et al., 2012).

Η παροχή λοιπόν της πλήρους συμμετοχικότητας και των ίσων ευκαιριών στην ανάπτυξη αυτών των δεξιοτήτων χρήζει μείζονος σημασίας ιδιαίτερα για τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Στόχος της εκπαιδευτικής κοινότητας θα πρέπει να είναι η ανάπτυξη σχολικών πλαισίων με συμπεριληπτικό χαρακτήρα και η σχεδίαση αναλυτικών προγραμμάτων με στόχο την παροχή μαθημάτων και κατάλληλων σχολικών περιβαλλόντων που θα επικεντρώνονται στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και θα προετοιμάζουν τη μαθητική κοινότητα για τη μετά-σχολική ζωή (Bouck, 2009). Ειδικότερα, πρέπει να παρέχονται οι βάσεις σε παιδιά και εφήβους της ειδικής αγωγής μέσω των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών για να αναπτύξουν τις κατάλληλες κοινωνικές δεξιότητες, δεξιότητες αυτόνομης διαβίωσης,

επαγγελματικές δεξιότητες κλπ., ώστε να εξασφαλίζεται η πλήρης και ισόνομη συμμετοχή τους στην κοινωνία ως αυτόνομοι και ανεξάρτητοι πολίτες (Bouck, 2009) (Cronin, 1996).

1.2 Η Σημαντικότητα της Ανάπτυξης των Κοινωνικών Δεξιοτήτων και των Δεξιοτήτων του Πολίτη στην Εκπαίδευση

Η ενότητα αυτή θα επικεντρωθεί στη σημασία της ανάπτυξης των ικανοτήτων του πολίτη και των κοινωνικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων ως κεντρικό στόχο των αναλυτικών προγραμμάτων. Συγκεκριμένα, η έννοια της ικανότητας ορίζεται ως η κατάλληλη και αποτελεσματική ανταπόκριση στις προκλήσεις, τις απαιτήσεις και τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον μέσα από την κινητοποίηση, ανάπτυξη και καλλιέργεια των στάσεων, αξιών, δεξιοτήτων και γνώσεων (Barrett, et al., 2018). Ο θεσμός της εκπαίδευσης αποσκοπεί σε δύο πρωταρχικούς στόχους: ο πρώτος είναι οικονομικός, με σκοπό τη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου, επαγγελματιών και την αξιοποίησή τους σύμφωνα με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, ενώ ο δεύτερος είναι η διαμόρφωση των πολιτών και της ταυτότητάς τους για την εύρυθμη λειτουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας (Mousena, 2020). Μελέτες έχουν δείξει πως υπάρχουν τέσσερις ουσιαστικές δεξιότητες απαραίτητες για τους μαθητές/σπουδαστές, ώστε να γίνουν ενεργοί και υπεύθυνοι πολίτες (Eurydice, et al., 2012). Αυτές οι δεξιότητες είναι οι εξής:

- Δεξιότητες / Ικανότητες του Πολίτη, οι οποίες σχετίζονται με τη ενεργή συμμετοχή του στην κοινωνία, λόγου χάρη μέσω της ψήφου του σε ζητήματα δημόσιας πολιτικής (Eurydice, et al., 2012).
- Κοινωνικές Δεξιότητες / Ικανότητες, όπως η επίλυση συγκρούσεων ή το να μπορεί το άτομο να συμβιώνει και να συνεργάζεται με τα μέλη της κοινωνίας (Eurydice, et al., 2012).
- Επικοινωνιακές Δεξιότητες / Ικανότητες, οι οποίες αφορούν την ακρόαση, κατανόηση και συμμετοχή σε συζητήσεις και διαλόγους (Eurydice, et al., 2012).
- Διαπολιτισμικές Δεξιότητες / Ικανότητες, όπως ο σεβασμός, η κατανόηση και η εκτίμηση των πολιτισμικών διαφορών μεταξύ των культурών και η συμμετοχή σε διαπολιτισμικό διάλογο (Eurydice, et al., 2012). Αυτές εκλαμβάνονται ως αναπόσπαστο κομμάτι της δημοκρατικής ικανότητας, καθώς θεωρούνται απαραίτητες για να αναπτύξει κανείς τους σχετικούς ψυχολογικούς πόρους και τη δυνατότητα

κινητοποίησης με σκοπό την ιδανική και αποτελεσματική ανταπόκριση στις απαιτήσεις μιας πολιτισμικά πολύμορφης κοινωνίας (Barrett, et al., 2018).

Αξιοσημείωτο είναι, πως η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης εστιάζει στο περιεχόμενό της, επικεντρώνοντας την προσοχή της στο αναλυτικό πρόγραμμα και στην αντίληψη του σχολείου, της σχολικής γνώσης και της σχέσης των μαθητών με αυτή, συνδέοντας τη γνώση, την εξουσία, την ιδεολογία και τη δομή με τα εκπαιδευτικά, πολιτικά και κοινωνικά συστήματα (Blackledge & Hunt, 2004). Παρατηρείται δε, τις τελευταίες δεκαετίες, μια ανάγκη ενσωμάτωσης στα αναλυτικά προγράμματα του σχολείου των μαθημάτων για την Εκπαίδευση και Πολιτότητα κάτι που συνδέεται ταυτόχρονα και με την άμεση πρόσβαση σε εκπαιδευτικό υλικό (Cristol, Michell, & Gimbert, 2010). Η πολιτότητα σαν έννοια, είναι ο όρος που περικλείει την πολιτική, κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική και εκπαιδευτική ταυτότητα του πολίτη και αναφέρεται στις πολυάριθμες ταυτότητες των πολιτών που ζουν και υπάρχουν μέσα στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές και παράλληλα παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες (Κουτσελίνη, 2007). Η ιδιότητα του Πολίτη ορίζεται ως μια κοινωνική θέση που δίνεται στα άτομα που είναι πλήρη μέλη μιας κοινότητας και είναι ίσα όσον αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις αυτής της κοινωνικής θέσης (Marshall & Bottomore, 2001). Ο όρος αυτός μπορεί να έχει δύο διαφορετικές σημασίες. Από τη μία πλευρά, την καθαρά νομική υπόσταση του ατόμου προς το κράτος, ενώ από την άλλη, την άσκηση των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του ατόμου που ανήκει σε μια δημοκρατική κοινωνία ως ενεργός πολίτης, μέσα από τη συμμετοχή του σε διάφορες δραστηριότητες στα κοινά, στις δημοκρατικές διαδικασίες και τους θεσμούς (Barrett, et al., 2018).

Η εκπαίδευση για την πολιτότητα/ιδιότητα του πολίτη είναι σημαντική στην ανάπτυξη των ικανοτήτων του πολίτη και των κοινωνικών δεξιοτήτων του, καθώς τα τελευταία χρόνια θεωρούνται ως βασικές και είναι αναγκαίο να τις διαθέτουν όλοι οι πολίτες ώστε να δομηθεί η ευρωπαϊκή κοινωνία της γνώσης, σύμφωνα και με την ευρωπαϊκή σύσταση του 2006 (10) (Eurydice, et al., 2012). Επιπρόσθετα, η εκπαίδευση για την πολιτότητα αναδεικνύεται ως κεντρικός στόχος των αναλυτικών προγραμμάτων και διακρίνεται σε δύο μορφές, είτε ως ξεχωριστό μάθημα με τη δική του διδακτική ύλη, αλλά και ενσωματωμένο σε μαθήματα, όπως οι κοινωνικές επιστήμες και η γλώσσα, είτε ως διαθεματικός στόχος που παρέχεται από όλους τους εκπαιδευτικούς (European Education and Culture Executive Agency, De Coster, Noorani, & Sigalas, 2017). Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη/πολιτότητα (citizenship education) αναφέρεται στη μεθοδική επιμόρφωση,

κατανόηση και καλλιέργεια των πολιτικών αξιών, όπως και των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, ώστε να αναπτυχθούν στάσεις και συμπεριφορές. Με αυτό τον τρόπο, τα άτομα θα είναι ικανά να ασκούν και να υπερασπίζονται τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας πολιτισμικά πλουραλιστικής, προστατεύοντας παράλληλα το κράτος δικαίου με σκοπό την ανάπτυξη μιας προσωπικότητας αυτόνομης και δημοκρατικής (Barrett, et al., 2018). Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, η ενσωμάτωση της εκπαίδευσης της πολιτότητας χρησιμοποιείται με το διαθεματικό πλαίσιο στα προγράμματα σπουδών για την υποχρεωτική εκπαίδευση, με δύο ή τρεις εβδομαδιαίες διδακτικές ώρες αφιερωμένες σε διαθεματικές δραστηριότητες σχετικά με θέματα για την πολιτότητα. Σε αυτά περιλαμβάνονται ενδοσχολικές και εξωσχολικές δραστηριότητες με τη χρήση των μέσων ενημέρωσης, με θέματα για την ισότητα του φύλου, με διαπολιτισμικό διάλογο και αλληλεπίδραση, ακόμη και με περιβαλλοντικά θέματα (European Education and Culture Executive Agency, De Coster, Noorani, & Sigalas, 2017). Συνεπώς, η μαθησιακή προσέγγιση των αρχών της δημοκρατίας αποβλέπει στην εσωτερίκευση αυτών, οξύνοντας έτσι την κριτική σκέψη των μαθητών προωθώντας παράλληλα τις διαδικασίες συλλογικής δράσης και πολιτικής ενεργοποίησής τους σε ζητήματα που αντιμετωπίζουν στο περιβάλλον τους. Καλλιεργώντας τελικά, με αυτόν τον τρόπο στη συνείδηση των μαθητών τον σεβασμό στη δημοκρατική διαδικασία, όπως και τα στοιχεία συμπεριφοράς του αυριανού πολίτη (Γκίβαλος, 2005).

Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών στην ανάπτυξη των ικανοτήτων του πολίτη είναι σημαντική. Ιδιαίτερα σημαντική στη διαμόρφωση και στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων αυτών είναι η συνεισφορά των κοινωνικών, πολιτισμικών, πολιτικών και οικονομικών διαστάσεων, οι οποίες αποτελούν πρωταρχικές κατηγορίες για την κατανόηση της σύγχρονης σχολικής εκπαίδευσης (Giroux & McLaren, 1986). Μέσα από τη διδακτική, κυρίως των κοινωνικών επιστημών, επιτυγχάνεται ένα σύνολο παιδαγωγικών αρχών, μεταξύ των οποίων είναι η ενεργή συμμετοχή των παιδιών στη μαθησιακή διαδικασία, η εξάσκηση της κριτικής σκέψης, η καλλιέργεια ανθρωπιστικών αξιών, ο σεβασμός και η αξιοποίηση της πολιτισμικής κουλτούρας των παιδιών, καθώς και η κατανόηση ιδεολογικών και πολιτικών ιδεών (Mousena, 2020). Οι κοινωνικές επιστήμες είναι αυτές που σχετίζονται με την κοινωνία, τη σχέση κοινωνίας και ατόμου και τη σχέση των ατόμων μεταξύ τους μέσα σε αυτή, καθιστώντας τις κατάλληλες για την εκπαίδευση και την ανάπτυξη των δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα (European Education and Culture Executive Agency, De Coster, Noorani, &

Sigalas, 2017). Επιπλέον, παρατηρείται πως μαθήματα όπως η κοινωνιολογία, η ιστορία, τα οικονομικά, οι πολιτικές επιστήμες και μαθήματα διεθνών σχέσεων ασχολούνται με καθημερινά ζητήματα. Αυτές οι επιστήμες παρέχουν μια ανθρωπιστική προσέγγιση στην εκπαίδευση, προσφέροντας έτσι τα εφόδια κατανόησης και επιρροής της κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν τα άτομα (Blackledge & Hunt, 2004).

Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών και η στόχευσή τους στην εξασφάλιση από την πλευρά των μαθητών, των κατάλληλων εφοδίων για την ανάπτυξη των δεξιοτήτων, στάσεων και αξιών αποσκοπούν στη δημιουργία ενεργών μαθητών-πολιτών και στην εναρμόνισή τους στην κοινωνική ζωή (Σούνογλου & Μιχαλοπούλου, 2019). Ένα ενδεικτικό παράδειγμα της διαμόρφωσης των ικανοτήτων των πολιτών στα εκπαιδευτικά συστήματα αναπτύσσεται μέσω μίας βιωματικής-επικοινωνιακής μάθησης, γνώστη ως μέθοδος επίλυσης προβλημάτων (Mousena, 2020). Σύμφωνα με αυτή, η οριοθέτηση ενός προβλήματος μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες των μαθητών, η ανάπτυξη της μεθόδου διερεύνησης που θα ακολουθήσουν, η δημιουργία ενός σχεδίου μελέτης και τέλος, η αξιολόγηση των ευρημάτων τους, αποτελούν τα στάδια που θα προσφέρουν στους μαθητές εργαλεία, όπως η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, θέλησης, αποτελεσματικότητας και δράσης, τα οποία θα χρειαστούν στο μελλοντικό ρόλο τους ως πολίτες (Mousena, 2020). Συνεπώς, σύγχρονα εκπαιδευτικά προγράμματα σπουδών που βασίζονται στην επίλυση προβλημάτων, τη δημιουργικότητα, τη συνεργασία, την επικοινωνία, την ανάπτυξη της ιδιότητας του ενεργού πολίτη, την πολιτισμική ευαισθησία και τις τέχνες συμβάλλουν στη διαμόρφωση των δεξιοτήτων και συμπεριφορών των εκπαιδευόμενων (Σούνογλου & Μιχαλοπούλου, 2019). Επίσης, με τη δημιουργία εναλλακτικών πρακτικών διδακτικής ενδυναμώνονται οι μαθητές, τόσο εντός όσο και εκτός σχολικού περιβάλλοντος, εστιάζοντας λοιπόν σε μια κριτική προσέγγιση στους τομείς της ιστορίας, του πολιτισμού, της εξουσίας και της γλώσσας (Giroux & McLaren, 1986). Παραδείγματος χάριν, με το να μαθαίνει ο εκπαιδευόμενος μια καινούργια γλώσσα πέρα από τη μητρική του, τον βοηθά να γνωρίζει την κουλτούρα της γλώσσας αυτής, να εκφράζεται και να διατυπώνει τις ιδέες του μέσα από αυτήν και τελικά να ενδυναμώνει τις δεξιότητες που θα χρειαστεί για να γίνει ένας δημοκρατικός πολίτης (Audigier, 2000). Ενδεικτικό είναι ένα πιο συγκεκριμένο παράδειγμα, αυτό της συμμετοχής του σχολείου σε «προγράμματα ανακύκλωσης». Η εμπλοκή των παιδιών, μέσα από μια προσπάθεια συμπερίληψης της κοινότητας στην εκπαιδευτική διαδικασία, σε μια σειρά από δραστηριότητες

ευαισθητοποίησής τους σε περιβαλλοντικά και κοινοτικά θέματα καλλιεργεί ένα αίσθημα συνεργασίας, επικοινωνίας και συμμετοχής ως πλήρη μέλη της κοινωνίας (Αγγελίδης, 2011). Έτσι λοιπόν, μέσα από τη συμμετοχή τους σε προγράμματα όπως αυτό που προαναφέρθηκε, δημιουργείται στα παιδιά, από την πρώιμη παιδική ηλικία, ένα αίσθημα αφύπνισης και συνείδησης σε κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα (Licht, Pateraki, & Scimeca, 2019).

1.3 Ο Ρόλος και η Λειτουργία των Σχολείων του 21^ο αιώνα στα Πλαίσιμα μιας Σύγχρονης Κοινωνίας των Πολίτων

Η κοινωνία των πολιτών ορίζεται ως ο χώρος συναναστροφής, μη καταναγκαστικού χαρακτήρα, όπου πραγματοποιείται η συμμετοχή και η συνεύρεση των ατόμων σε διάφορες δραστηριότητες κοινού ενδιαφέροντος, όπως πολιτισμικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021). Η σύνδεση του σχολείου με κοινοτικούς φορείς και τοπικές κοινότητες μπορεί να παρέχει στους μαθητές ένα τοπίο ανάπτυξης της σχέσης γνώσης και μαθητικών εμπειριών, δημιουργώντας παράλληλα ένα φόρουμ εξέτασης ευρύτερων ζητημάτων που αφορούν το σχολικό, αλλά και το κοινοτικό περιβάλλον (Giroux & McLaren, 1986). Τα σχολεία του 21ου αιώνα είναι πολυσύνθετα όσο και οι πλουραλιστικές κοινωνίες που ανήκουν, ενώ χαρακτηρίζονται από την ετερότητα των μαθητών τους με διαφορές οι οποίες αφορούν μεταξύ άλλων, τη φυλή, την εθνικότητα και τη θρησκεία. Άρα και ο ρόλος που καλείται να αναλάβει το σχολείο είναι και αυτός πολλαπλά σύνθετος (Αγγελίδης, 2011). Η έννοια του «forum» ορίζεται ως ο χώρος όπου λαμβάνει μέρος η συνεύρεση των ατόμων (παιδιών και ενηλικίων) για τη συμμετοχή και εμπλοκή τους σε δραστηριότητες, ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος και συλλογικής δράσης, κοινωνικού, πολιτισμικού, πολιτικού και οικονομικού χαρακτήρα (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021). Ο χώρος του σχολείου μπορεί να νοηθεί ως δημόσιο forum της κοινωνίας των πολιτών, αναλαμβάνοντας έτσι έναν νέο ρόλο και δίνοντας χώρο στους μαθητές για δημόσια συζήτηση. Με αυτόν τον τρόπο λειτουργίας το σχολείο «ανοιχτού» τύπου συνδέεται με την κοινωνία, τις τοπικές κοινότητες, με οργανισμούς και μη κυβερνητικές οργανώσεις καλλιεργώντας έτσι την ιδιότητα του ενεργού μαθητή και επομένως μελλοντικού ενεργού πολίτη (European Education and Culture Executive Agency, De Coster, Noorani, & Sigalas, 2017). Κατά συνέπεια, μία ισχυρή και δραστήρια κοινωνία πολιτών απαιτεί ένα είδος δράσης ενεργών

πολιτών στα φόρουμ, οι οποίοι μέσα από την άσκηση της δημοκρατίας και της συμμετοχής τους σε συλλογικές δράσεις εξασφαλίζουν αυτά ακριβώς τα εφόδια που χρειάζονται για τη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη και την ανάπτυξη των ποικίλων δεξιοτήτων που θα χρειαστούν για τον ρόλο αυτών (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021). Ο χώρος του σχολείου, ήδη από την πρώιμη παιδική ηλικία και ο προσχολικός θεσμός έχουν την δυνατότητα να αποτελούν φόρουμ της κοινωνίας των πολιτών, αναλαμβάνοντας την ευθύνη για αυτό και επιλέγοντας να προσδιορίζονται ως τέτοια (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021).

Η συνεισφορά του σχολείου, στη συμμετοχή των μαθητών στη σχέση σχολείου και κοινωνίας, μπορεί να γίνει πάρα μόνο μέσω μιας ενεργής και πιο βιωματικής μάθησης (Eurymdice, και συν., 2012). Συγκεκριμένα, ένας τρόπος βιωματικής μάθησης και σύνδεσης του μαθητή με την κοινωνία, είναι η λειτουργία του σχολείου ως δημόσιο φόρουμ, μέσα από συμβούλια με εκπροσώπους εκλεγμένους από τους ίδιους τους μαθητές, είτε σε επίπεδο σχολικής τάξης, είτε σε επίπεδο σχολείου. Εξασφαλίζοντας έτσι στους μαθητές, τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε τοπικά ζητήματα, να εκφραστούν και να ακουστούν οι απόψεις τους (European Education and Culture Executive Agency, De Coster, Noorani, & Sigalas, 2017). Με αυτόν τον τρόπο, η λειτουργία του σχολείου ως φόρουμ της κοινωνίας των πολιτών, προωθείται μέσα από μια τεκμηριωμένη, συμμετοχική και κριτική τοπική δημοκρατία, δίνοντας τη δυνατότητα ανοιχτού διαλόγου σε παιδαγωγούς, παιδιά, γονείς και ενήλικες (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021). Επιπλέον, τα σχολεία πέρα από το τοπικό κοινοτικό επίπεδο, μπορεί να γίνουν φόρουμ συμμετοχής των παιδιών και νέων σε ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινοβουλίων μεταξύ ευρωπαϊκών χωρών, προσφέροντάς τους την ευκαιρία σύνδεσης με επίσημες δημοκρατικές δομές, σε περιφερειακό-εθνικό έως και ευρωπαϊκό επίπεδο (European Education and Culture Executive Agency, De Coster, Noorani, & Sigalas, 2017). Ο ρόλος και η λειτουργία του σχολείου ως φόρουμ, ακόμη και από τον προσχολικό θεσμό, είναι σημαντικός καθώς κατοχυρώνεται σε κάθε παιδί, κάθε παιδαγωγό και στον ίδιο τον θεσμό, η απόκτηση δημόσιας φωνής και ορατής ταυτότητας, προσφέροντας τελικά μια αυθεντική εμπειρία δημοκρατίας (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021). Η προώθηση και η υποστήριξη των μαθητών σε δραστηριότητες εκτός σχολείου και η δημιουργία δεσμών με την κοινότητα, παρέχοντάς τους την εμπειρία της δημοκρατικής συμμετοχής σε επίκαιρα θέματα, όπως για παράδειγμα η προστασία του περιβάλλοντος και η συνεργασία μεταξύ γενεών και εθνών, συμβάλλει τελικά στη διαμόρφωση και ανάπτυξη των δεξιοτήτων του πολίτη (Eurymdice, και συν., 2012). Είναι σημαντικό, στο πλαίσιο ενός

ευρύτερου εγχειρήματος για τη δημοκρατία, ο σχολικός θεσμός από πολύ νωρίς να καλλιεργεί ένα όραμα σεβασμού, επικοινωνίας και αποδοχής του συνανθρώπου, δίνοντας βαρύτητα στη σημασία της ανθρώπινης αλληλεγγύης και διαμόρφωσης των δεξιοτήτων, στάσεων, αξιών και συμπεριφορών για τον μελλοντικό δημοκρατικό πολίτη (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021).

Στις σύγχρονες πολυσύνθετες δημοκρατικές κοινωνίες, προκειμένου τα άτομα να γίνουν συνειδητοποιημένοι και ενεργοί πολίτες με αποτελεσματική συμμετοχή σε αυτές και ειρηνική συμβίωση με τους άλλους ως ίσοι, θα πρέπει να σχεδιάζεται ο τομέας της εκπαίδευσης και να αξιοποιούνται τα εκπαιδευτικά συστήματα με έναν τρόπο ώστε να συμβάλλουν στην προετοιμασία των παιδιών για τη μελλοντική ζωή τους ως ικανοί δημοκρατικοί πολίτες (Barrett, et al., 2018). Η μάθηση και η γνώση της δημοκρατίας αποβλέπουν στην εσωτερίκευση των άρχων που τη διέπουν και τελικά, παραθέτουν τις αξίες, τα δικαιώματα και τις κοινωνικές προϋποθέσεις οργάνωσης της ζωής των ατόμων ως μη διαπραγματεύσιμους όρους, συνδέοντας τις αξίες αυτές σε ένα οικουμενικό επίπεδο πανανθρώπινων αξιών (Γκίβαλος, 2005). Παράλληλα, οι τρεις διαστάσεις της εκπαίδευσης, οι οποίες είναι η γνώση, ο πολίτης και η απασχόληση, επισημαίνουν την ανάγκη εξέλιξης, εμπλουτισμού και ανανέωσης της γνώσης, αλλά και την ενίσχυση της ιδιότητας του πολίτη και των δεξιοτήτων αυτών που τη διέπουν. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της συμμετοχής του ατόμου σε κοινές αξίες, όπως είναι αυτές της αλληλεγγύης και της αμοιβαιότητας στην κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας των συγχρόνων κοινωνιών, δίνοντάς του έτσι το αίσθημα του ανήκειν (Γράβαρης & Παπαδάκης, 2005). Είναι επιτακτική ανάγκη και μείζονος σημασίας, ειδικά στα σύγχρονα πολυσύνθετα δεδομένα που διέπουν τις κοινωνίες, η δημιουργία σχολείων που θα έχουν ως κεντρικό στόχο τον σεβασμό της αρχής της ισοτιμίας και τη δημιουργία κοινοτήτων με σεβασμό στη διαφορετικότητα, επιτυγχάνοντας τη διαμόρφωση των ικανοτήτων και αντιλήψεων που θα αναπτύξει ο μαθητής για έναν δημοκρατικό τρόπο ζωής (Αγγελίδης, 2011). Η αντιμετώπιση του θεσμού της εκπαίδευσης ως φόρουμ της κοινωνίας των πολιτών δίνει την ευκαιρία σε ενήλικες και παιδιά να συμμετέχουν σε εγχειρήματα πολιτικής, κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής σημασίας, δίνοντας τελικά στο θεσμό το νόημα της κοινότητας και το αίσθημα της ενεργής συμμετοχής των ατόμων στις δημοκρατικές διαδικασίες (Dahlberg, Moss, & Pence, 2021). Τέλος, μέσα από ένα περιβάλλον που σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις δημοκρατικές διαδικασίες, αποκτούν οι μαθητές τις δεξιότητες, τις ικανότητες και τις αξίες που θα

χρησιμοποιήσουν ως βάση για τις μελλοντικές τους δράσεις ως ικανοί πολίτες. Διασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό μελλοντικά την υγεία των πολυπολιτισμικών σύνθετων δημοκρατικών κοινωνιών (Barrett, et al., 2018).

Κεφάλαιο 2. Τρόποι ενίσχυσης των Κοινωνικών Δεξιοτήτων και των Δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα στην Εκπαίδευση

Στις κοινωνίες του 21^ο αιώνα, οι σύγχρονοι μαθητές βομβαρδίζονται με «έξυπνα» τεχνολογικά εργαλεία όπως κινητά τηλέφωνα, τεχνολογίες υπολογιστών μέχρι και ηλεκτρονικά παιχνίδια. Ως εκ τούτου η νέα γενιά είναι πιο εξοικειωμένη και ενθουσιώδης στη χρήση αυτών των συσκευών και ως προέκταση αυτής της τεχνολογικής τάσης τα έξυπνα παιχνίδια έχουν γίνει μέρος νέων δραστηριοτήτων παιχνιδιού για τα παιδιά. Το παιχνίδι αποτελεί ζωτικής σημασίας και ουσιαστικό μέρος της παιδικής ηλικίας για την ανάπτυξη των κοινωνικών, συναισθηματικών και πνευματικών δεξιοτήτων. Η εκμετάλλευση αυτής της τεχνολογικής τάσης και η χρήση των ΤΠΕ αποτελεί ένας τρόπος που μπορεί να ενισχύσει αποτελεσματικά τη μάθηση των παιδιών και την εκπαίδευση γενικά. Μελέτες έχουν δείξει πως η χρήση των ΤΠΕ στη μαθητική διαδικασία έχει θετικές επιδράσεις για την ανάπτυξη κοινωνικών, συναισθηματικών και γνωστικών δεξιοτήτων, ακόμη και σε παιδιά και εφήβους της ειδικής αγωγής (Ekin, Cagiltay, & Karasu, 2018). Η χρήση των ΤΠΕ στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών της ειδικής αγωγής μπορούν να βελτιώσουν θετικά διάφορα είδη δεξιοτήτων παιδιών και εφήβων, όπως επικοινωνιακές, κοινωνικές, γνωστικές ακόμη και δεξιότητες καθημερινής διαβίωσης (Ekin, Cagiltay, & Karasu, 2018). Η τεχνολογία διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο στις σύγχρονες κοινωνίες, όλο και περισσότερες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής των ανθρώπων αναπτύσσονται με τη βοήθειά της.

2.1 Ενίσχυση μέσω Παιδαγωγικών Προσεγγίσεων

Οι σύγχρονοι παιδαγωγικοί μέθοδοι είναι κατάλληλοι για την υποστήριξη της απόκτησης και ανάπτυξης των δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα και των κοινωνικών δεξιοτήτων. Παιδαγωγικές προσεγγίσεις και μεθόδους όπως για παράδειγμα είναι η μέθοδος της επίλυσης προβλήματος, η ομαδοσυνεργατική μάθηση, η διερευνητική μάθηση, η βιωματική μάθηση και η διαφοροποιημένη διδασκαλία αποτελούν τρόποι ενίσχυσης της μαθητικής διαδικασίας στην εκπαίδευση. Παράλληλα με αυτές τις παιδαγωγικές προσεγγίσεις σημαντικός αρωγός στην ενίσχυση της μάθησης και της προώθησης των γνώσεων και δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα αποτελεί η κατάλληλη και αποτελεσματική χρήση των συγχρόνων καινοτόμων τεχνολογιών. Έρευνες έχουν εξετάσει πως υπάρχουν τρεις μαθησιακές προσεγγίσεις που βασίζονται στη διερεύνηση και τον σχεδιασμό της διδασκαλίας και είναι οι εξής: α)

μάθηση έργου, β) μάθηση βάσει επίλυσης προβλημάτων και γ) μάθηση βάσει σχεδιασμού και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι είναι ιδιαίτερα ωφέλιμο για τους μαθητές που εργάζονται ομαδικά στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες παρά ατομικά. Τα οφέλη που προκύπτουν είναι γνωσιακά και κοινωνικοσυναισθηματικά για τους μαθητές, περιλαμβάνουν μεγαλύτερη κατάκτηση γνώσεων, αυξημένη εμπιστοσύνη και τη βελτίωση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και συναισθημάτων ως προς τους συμμαθητές τους (Trilling & Fadel, 2009).

Η συνειδητοποίηση της σχολικής πραγματικότητας του κάθε μαθητή και η αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών και ικανοτήτων του στη διαδικασία της μάθησης, συντελεί στη διαμόρφωση μιας παιδαγωγικής προσέγγισης διαφορετικής (Σφυρόερα, 2007). Η διαφοροποιημένη διδασκαλία αποτελεί μια πρόταση όπου η αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας συναντά την κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς εστιάζει στην αναγνώριση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του μαθητικού πληθυσμού σε επίπεδο πολιτισμικό, δεξιοτήτων, γνώσεων και κοινωνικοσυναισθηματικών δεξιοτήτων. Αξιοποιώντας αυτήν τη διαφορετικότητα οδηγεί όλους τους μαθητές στην ανάπτυξη, την εξέλιξη και την ενεργή εμπλοκή στη μαθησιακή διαδικασία (Βαλιαντή & Νεοφύτου, 2017).

Η διαφοροποιημένη διδασκαλία ορίζεται ως η διαδικασία σχεδίασης μαθησιακών δραστηριοτήτων, γνωστικών αντικειμένων, διδακτικών μεθόδων και πρακτικών με έναν ικανό τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται στην ετερογένεια του μαθητικού πληθυσμού (Κουτσελίνη & Αγαθαγγέλου, 2006). Συγκεκριμένα, μία διαφοροποιημένη τάξη δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να έχουν διαφορετικούς δρόμους προς την κατάκτηση της γνώσης και των δεξιοτήτων, την επεξεργασία ιδεών και τη δημιουργία προϊόντων μάθησης με έναν αποτελεσματικό τρόπο (Tomlinson, 2015). Συνεπώς, μία διαφοροποιημένη παιδαγωγική είναι δυνατόν να συμβάλλει και να προάγει την παιδαγωγική της ένταξης όσον αφορά την εμπλοκή όλων, την πρόσβαση στην ίση συμμετοχή και την επιτυχία (Ζώνιου-Σιδέρη, Λαμπροπούλου, Παπασταυρινίδου, Τσερμίδου, & Χριστοπούλου, 2020). Αξιοσημείωτο είναι δε, ότι η αναγνώριση της ετερογένειας του μαθητικού πληθυσμού δεν αποτελεί νέο δεδομένο για τη σύγχρονη σχολική πραγματικότητα. Σε διεθνές επίπεδο, η διαφοροποιημένη παιδαγωγική αποτελεί έναν αποτελεσματικό τρόπο ανταπόκρισης στην ετερογένεια των μαθητών, αλλά ακόμη και στην ελληνική πραγματικότητα εξετάζεται ως αναγκαιότητα και αποτελεσματικό μέσο ανταπόκρισης στη μαθητική διαφορετικότητα (Ζώνιου-Σιδέρη, Λαμπροπούλου, Παπασταυρινίδου, Τσερμίδου, & Χριστοπούλου, 2015).

Πράγματι, μελέτες έχουν δείξει πως οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών σε διεθνές επίπεδο έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους, τόσο παγκόσμια, όσο και στις εγχώριες ελληνικές σχολικές τάξεις, διευρύνοντας αυτή την ετερογένεια (Ζώνιου-Σιδέρη, Λαμπροπούλου, Παπασταυρινίδου, Τσερμίδου, & Χριστοπούλου, 2015). Κατά συνέπεια, ο όρος της διαφοροποιημένης διδασκαλίας γίνεται πλέον συνώνυμος με την αποτελεσματική διδασκαλία σε τάξεις μικτής ικανότητας (Βαλιαντή & Νεοφύτου, 2017).

Μια θεμελιώδης αρχή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας αποτελεί, αδιαμφισβήτητα, η αποδοχή της διαφορετικότητας των μαθητών. Ο εκπαιδευτικός καλείται να ανταποκριθεί σε αυτή με τη μελέτη, σχεδίαση και ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων διδασκαλίας (Βαλιαντή & Νεοφύτου, 2017). Επομένως, στα πλαίσια της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, η διαφοροποίηση αποτελεί την αποτελεσματική ανταπόκριση του εκπαιδευτικού στις ανάγκες όλων των μαθητών. Ο εκπαιδευτικός δημιουργεί κατάλληλες κοινότητες μάθησης στις οποίες οι ανάγκες των μαθητών αντιμετωπίζονται συστηματικά και ξεχωριστά, εξασφαλίζοντας την ενεργή εμπλοκή στη μαθησιακή διαδικασία και ίσες ευκαιρίες μάθησης (Tomlinson, 2010). Η φιλοσοφία της διαφοροποιημένης διδασκαλίας βασίζεται στις εξής ιδέες: α) στην αποτελεσματική αντιμετώπιση της ετερογένειας των μαθητών, β) στην προσαρμογή συγκεκριμένων στρατηγικών διδασκαλίας, γ) στην επίκληση ποικίλων μαθησιακών δραστηριοτήτων, δ) στην παρακολούθηση των μαθησιακών αναγκών και ε) στην επιδίωξη της βελτιστοποίησης των μαθησιακών αποτελεσμάτων (Roose, Vantieghem, Vanderlinde, & Van Avermaet, 2022).

Οι σύγχρονες κοινωνίες υφίστανται σημαντικές αλλαγές με την αυξανόμενη συμμετοχή των μεταναστών στα σχολεία, την πολιτική της συμπερίληψης παιδιών με αναπηρίες ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στις τάξεις και την ανάγκη ενδυνάμωσης των χαρισματικών παιδιών. Αναδεικνύεται από τη μία η ανεπάρκεια της ανταπόκρισης των παραδοσιακών μοντέλων διδασκαλίας και από την άλλη καθίσταται επιτακτική η ανάγκη εφαρμογής της διαφοροποιημένης παιδαγωγικής (Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, 2020). Έρευνες έχουν δείξει την αποτελεσματικότητα της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό επίπεδό ή/και το επίπεδο ετοιμότητας του κάθε μαθητή, όπως και τις θετικές επιδράσεις που καταφέρνει να έχει στη μαθησιακή διαδικασία και επιτυχία. Η αναγκαιότητα και η σπουδαιότητα της υιοθέτησης της διαφοροποίησης τόσο από τους εκπαιδευτικούς όσο και από τα εκπαιδευτικά συστήματα καθίσταται μείζονος

σημασίας. Μέσα από την αποτελεσματική διαφοροποίηση επιδιώκεται η βελτίωση της ποιότητας της διδασκαλίας και εξασφαλίζεται η ισότητα πρόσβασης και ευκαιριών στη μάθηση (Βαλιαντή, Νεοφύτου, & Χατζησωτηρίου, 2020). Συνεπώς, οι εκπαιδευτικοί που επιλέγουν να λειτουργούν με βάση τη διαφοροποιημένη παιδαγωγική διασφαλίζουν τις δύο βασικές διαστάσεις της διδασκαλίας, την ποιότητα και την ισότητα (Βαλιαντή & Νεοφύτου, 2017).

Ο σχεδιασμός της διαφοροποιημένης παιδαγωγικής αποτελεί μέρος της ανάπτυξης ενταξιακών και συμπεριληπτικών πρακτικών, καθώς εστιάζει στην απαλλαγή των φραγμών στη μάθηση και προωθεί την συμμετοχή όλων (Ζώνιου-Σιδέρη, Λαμπροπούλου, Παπασταυρινίδου, Τσερμίδου, & Χριστοπούλου, 2015). Ο τελικός σκοπός της διαφοροποίησης είναι η διαφορετική διδασκαλία, σε διαφορετικούς μαθητές με ποικίλες ανάγκες με στόχο τη βέλτιστη ανάπτυξη μαθησιακών διαδρομών και στρατηγικών μάθησης και την ανάπτυξη δεξιοτήτων για μία δια βίου εκπαίδευση (Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, 2020). Η διαφοροποιημένη διδασκαλία αποτελεί έναν ειδικό τρόπο σκέψης και όχι μια απλή εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων. Είναι μια στοχευμένη επιλογή υλικών, μέσων, δραστηριοτήτων και τεχνικών για την ανάπτυξη δεξιοτήτων όλων των μαθητών (Βαλιαντή & Νεοφύτου, 2017). Δεν αποτελεί μια απλή μέθοδο διδασκαλίας αλλά μια φιλοσοφία, μια παιδαγωγική θεωρία και έναν τρόπο σκέψης όπου η διδασκαλία αρχίζει από το σημείο που βρίσκονται οι μαθητές (Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, 2020).

2.2 Ενίσχυση μέσω της Δημιουργικότητας και της Τέχνης

Η συμβολή της δημιουργικότητας και της Τέχνης στην ενίσχυση της ανάπτυξης κοινωνικών δεξιοτήτων και των δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα είναι αδιαμφισβήτητη. Μέσα από κατάλληλα διαμορφωμένα μαθησιακά περιβάλλοντα, έχοντας υπόψιν πάντα ο/η εκπαιδευτικός τις διαφοροποιημένες ανάγκες του κάθε παιδιού, προωθούν την αμφισβήτηση, την υπομονή, τη διαφάνεια σε νέες ιδέες, την εμπιστοσύνη ενισχύεται η δημιουργικότητα των μαθητών και παράλληλα αναπτύσσονται πολλές άλλες δεξιότητες με την πάροδο του χρόνου (Trilling & Fadel, 2009). Χρησιμοποιώντας τις τέχνες ως αρωγό στην εκπαίδευση μπορεί να διαμορφωθεί ένα παιδαγωγικό κλίμα το οποίο συνεισφέρει και προωθεί την ενσυναίσθηση, τη συνεργασία, την κριτική σκέψη, την ελεύθερη έκφραση ιδεών, την αλληλεγγύη, τον σεβασμό και την αποδοχή. Μέσω της αξιοποίησης της τέχνης μπορούν να αντιμετωπιστούν κοινωνικές και πολιτισμικές προκλήσεις του σύγχρονου παγκοσμίου τοπίου καθώς

ευνοεί την ανάπτυξη της δημιουργικότητας, την ανάπτυξη και τη διατήρηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων και προωθεί τον διάλογο μεταξύ των πολιτισμών. Η δημιουργική αξιοποίηση των τεχνών στην εκπαίδευση καλλιεργεί ένα κατάλληλο κλίμα το οποίο ενθαρρύνει κάθε παιδί να παρατηρεί, να ερευνά, να πειραματίζεται, να φαντάζεται, να συγκρίνει, να επινοεί και να κάνει τους δικούς του συσχετισμούς (Τριλιανός, 2009).

Η ενασχόληση των παιδιών με τις τέχνες στην εκπαίδευση, είτε μέσω της δημιουργίας πρωτότυπων καλλιτεχνικών έργων είτε μέσω της παρατήρησης έργων τέχνης, καλλιεργεί την ανάπτυξη της ευελιξίας της σκέψης και τη φαντασία. Παράλληλα τα έργα τέχνης (πίνακες ζωγραφικής, μουσική, ταινίες, θεατρικές παραστάσεις, ποίηση, λογοτεχνία κλπ.) ερμηνεύονται με διαφορετικό τρόπο από κάθε άνθρωπο. Μέσω των τεχνών προωθείται η ανάπτυξη γνωστικών και κοινωνικών δεξιοτήτων, ευνοείται η ανάπτυξη πολλαπλών τρόπων συλλογισμού, η δημιουργία πολλαπλών ερμηνειών μιας κατάστασης, η καλλιέργεια αποκλίνουσας σκέψης και ενεργοποιείται ο κριτικός στοχασμός γεγονότων, ιδεών και σκέψεων (Παρασκευόπουλος, 2008). Μελέτες έχουν δείξει πως εκπαιδευτικές παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας που στοχεύουν στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων μπορούν να βελτιώσουν τη κοινή συγκέντρωση και τη βλεμματική επαφή παιδιών και εφήβων της ειδικής αγωγής, ιδιαίτερα των παιδιών στο φάσμα του αυτισμού. Επιπλέον υπάρχουν ενδείξεις ότι οι ομαδικές παρεμβάσεις μουσικοθεραπείας βελτιώνουν τις κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών με ΔΑΦ, αλλά βελτιώνουν και την αντίληψη των γονέων για τις κοινωνικές δεξιότητες (LaGasse, 2014). Η μουσικοθεραπεία είναι μία μοναδική θεραπευτική προσέγγιση η οποία χρησιμοποιεί μουσικές εμπειρίες που μπορούν να εμπλέξουν τα παιδιά σε ουσιαστικές αλληλεπιδράσεις με τους άλλους. Αρκετά παιδιά με ΔΑΦ ανταποκρίνονται θετικά στις μουσικές εμπειρίες, καθιστώντας τη μουσική ένα ασφαλές και δομημένο ερέθισμα για κοινωνική εμπλοκή και εξάσκηση κοινωνικών δεξιοτήτων (Safonicheva & Onchinnikova, 2021). Προγράμματα θεραπείας με βάση την τέχνη, τα οποία απευθύνονται σε παιδιά που έχουν διαγνωστεί με ΔΑΦ, και φέρουν ως στόχο την «Εικόνα του Εαυτού» έχουν αποδειχθεί συνολικά ικανοποιητικές στη βελτίωση της ευέλικτης και κοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών αυτών. Τα προγράμματα αυτά επικεντρώνονται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά στο φάσμα του αυτισμού με την αίσθηση του εαυτού, τη ρύθμιση των συναισθημάτων, την ευελιξία και την κοινωνική συμπεριφορά. Ο/Η εκπαιδευτικός αναλαμβάνει έναν ενεργό και υποστηρικτικό ρόλο στη δημιουργία ενός ασφαλούς και φιλόξενου περιβάλλον, ώστε το παιδί να διεγείρεται για να

εκφραστεί μέσω της τέχνης ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ενδιαφέροντά του (Schweizer, Knorth, Van Yperen, & Spreen, 2020).

Η εργασία μέσω της τέχνης και τα υλικά της, προσφέρει έμφαση στις απτικές και αισθητικοκινητικές εμπειρίες. Η ενίσχυση της μαθησιακής διαδικασίας με αρωγό την τέχνη μπορεί να συμβάλλει σε νέες συμπεριφορές, ιδιαίτερα σε παιδιά και εφήβους με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Για παράδειγμα μελέτες έχουν δείξει πως ένα παιδί με ΔΑΦ δυσκολεύεται αρκετά συχνά να αντιληφθεί τα συναισθήματα και τις εμπειρίες του. Με την ενασχόλησή του με καλλιτεχνικές δημιουργίες κατά τη μαθησιακή εμπλοκή, παρέχεται στο παιδί την ευκαιρία να εξερευνήσει και να αναπτύξει προτιμήσεις και νέες δεξιότητες, με βάση την καλύτερη επεξεργασία των συναισθημάτων και των εμπειριών του (Schweizer, Knorth, Van Yperen, & Spreen, 2020). Συγκεκριμένα στα παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού έχουν οριστεί τέσσερις κύριες προβληματικές περιοχές, οι οποίες περιλαμβάνονται από α) την αίσθηση του εαυτού, β) τη ρύθμιση των συναισθημάτων, γ) την ευελιξία και δ) τα προβλήματα κοινωνικής επικοινωνίας. Αναλυτικότερα, η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού ξεκινά από την εστίαση στις προσωπικές εμπειρίες και την αυτοαντίληψη του. Κατά τη διάρκεια της εμπλοκής των παιδιών αυτών με την καλλιτεχνική δημιουργία παρέχεται η ευκαιρία για την καλύτερη αυτοαντίληψη και τη συνειδητοποίηση της επιτυχίας τους και αναμένεται να συνδράμει στη βελτίωση της εικόνας του εαυτού, της αυτοαντίληψης και τελικά στην αύξηση της αυτοεκτίμησης. Τα προβλήματα που σχετίζονται με τη ρύθμιση των συναισθημάτων οφείλονται σε μια ισχυρή είτε αδύναμη αντιδραστικότητα στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος και μπορεί να εμφανιστούν ως εκρήξεις θυμού. Τα προβλήματα που σχετίζονται με την ευελιξία εμφανίζονται ως δυσκολίες οι οποίες προκύπτουν εξαιτίας άκαμπτων προτύπων συμπεριφοράς και στερεοτυπικές συμπεριφορές των παιδιών με ΔΑΦ. Τέλος, τα προβλήματα που σχετίζονται με τις δυσκολίες στις κοινωνικές επικοινωνιακές δεξιότητες και συμπεριφορές συχνά εκδηλώνονται ως προβλήματα του παιδιού με την προσαρμογή σε άλλους ανθρώπους και νέες καταστάσεις και ως δυσκολίες στη λεκτική έκφραση (Schweizer, Knorth, Van Yperen, & Spreen, 2020). Η τέχνη αποτελεί σημαντικό αρωγό της εκπαίδευσης καθώς έχει αποδειχθεί η θετική επίδραση που έχει η ενσωμάτωσή της στην εκπαιδευτική πράξη. Οι θετικές επιρροές με την ενασχόληση των παιδιών με την τέχνη είναι φανερές τόσο σε μαθητές τυπικής ανάπτυξης, όσο και σε μαθητές της ειδικής αγωγής. Με την αξιοποίηση των τεχνών δίνεται οι ευκαιρία σε όλους τους μαθητές ανεξαιρέτως να δρουν, να

προβληματίζονται, να συνεργάζονται, να εκφράζονται, για κοινωνική αλληλεπίδραση και να αποκτούν ουσιαστική γνώση. Παράλληλα η τέχνη προσφέρει πολλαπλές δυνατότητες για κατάκτηση και εξάσκηση κοινωνικών και γνωστικών δεξιοτήτων και εμπλουτίζει τη μαθησιακή εμπειρία (Σούνογλου & Μιχαλοπούλου, 2019).

Κεφάλαιο 3. Εργαλεία για την Ενίσχυση της Μάθησης και την Ανάπτυξη Κοινωνικών Δεξιοτήτων στην Εκπαιδευτική Διαδικασία

Εργαλεία που μπορούν να ενισχύσουν την παιδαγωγική διαδικασία και γενικότερα τις διδακτικές πρακτικές ιδιαίτερα για τους μαθητές και μαθήτριες της ειδικής αγωγής είναι εκπαιδευτικά προγράμματα που στηρίζονται στις βασικές αρχές της Καθολικής Σχεδίασης για τη Μάθηση (ΚΣΜ). Η ΚΣΜ στοχεύει στην ίση παροχή ευκαιριών μάθησης για όλους ανεξαιρέτως, αίροντας τα εμπόδια από παραδοσιακά και ανελαστικά εκπαιδευτικά προγράμματα του παρελθόντος. Επιπλέον σχεδιάζεται με έναν τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στην ποικιλομορφία της μαθησιακής διαδικασίας αλλά συνάμα και του μαθητικού πληθυσμού. Ο όρος Καθολικός Σχεδιασμός για τη Μάθηση πολύ συχνά συνδέεται και με τη χρήση της τεχνολογίας, ωστόσο δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο τη χρήση της τεχνολογίας στην εκπαιδευτική διαδικασία (Ρίβιου , Κουρουπέτρογλου, & Οικονομίδης, 2015). Οι τρεις βασικές αρχές της Καθολικής Σχεδίασης για τη Μάθηση είναι οι εξής:

- Η παροχή πολλαπλών μέσων εμπλοκής στη μαθησιακή διαδικασία και την εκπαίδευση.
- Η παροχή πολλαπλών μέσων έκφρασης και δράσης.
- Η παροχή πολλαπλών μέσων αναπαράστασης.

Οι σύγχρονες παγκόσμιες εξελίξεις που επηρεάζουν και τον θεσμό της εκπαίδευσης, υπογραμμίζουν τη σημασία των παιδαγωγικών μεθόδων οι οποίοι πρέπει να φέρουν ως στόχο τη διευκόλυνση της προσβασιμότητας όλων των εκπαιδευόμενων με και χωρίς αναπηρίες. Ευρήματα μέσα από πρόσφατες έρευνες έχουν αναδείξει την αναγκαιότητα της ΚΣΜ και απέδειξαν πως είναι κατάλληλη για να υποστηρίξει την ίση πρόσβαση, τη συμμετοχή και την πρόοδο για όλο τον μαθητικό πληθυσμό ανεξαιρέτως (Ρίβιου , Κουρουπέτρογλου, & Οικονομίδης, 2015).

Σημαντικά εργαλεία στην υποστήριξη της μάθησης και την ενίσχυση της διδακτικής των κοινωνικών δεξιοτήτων και των δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα είναι τα εργαλεία που σχετίζονται με τις σύγχρονες εξελίξεις της τεχνολογίας. Συγκεκριμένα, εργαλεία όπως το διαδίκτυο, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, έξυπνες συσκευές, διαδραστικός πίνακας, εκπαιδευτικά ρομπότ, ψηφιακά εργαλεία και εκπαιδευτικά λογισμικά σε συνδυασμό με έναν καταρτισμένο και υποστηρικτικό εκπαιδευτικό μπορεί να ενισχύσει τη μαθητική διαδικασία και να συμβάλλει αποτελεσματικά στην καλλιέργεια και απόκτηση γνωστικών,

κοινωνικών, συναισθηματικών και ψυχολογικών δεξιοτήτων (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014). Παράλληλα αξιοποιώντας ο εκπαιδευτικός τα ισχυρά εργαλεία μάθησης, όπως είναι για παράδειγμα οι ερωτήσεις και η διαδικασία που ακολουθείται από τους μαθητές για να φτάσουν στην απάντηση, καθώς τα προβλήματα και την εξεύρεση πιθανών λύσεων συμβάλλει στη μαθησιακή διαδικασία και την ενίσχυσή της. Οι ερωτήσεις και ο προβληματισμός αποτελεί το έναυσμα και το φυσικό κίνητρο για τη μάθηση, μπορεί να οδηγήσει τους μαθητές σε βαθύτερες γνώσεις και σκέψεις οι οποίες εμπνέουν την διαβίου μάθηση και αναζήτηση (Trilling & Fadel, 2009).

3.1 Χρήση των ΤΠΕ και των Ψηφιακών Εργαλείων για την Ανάπτυξη Κοινωνικών Δεξιοτήτων

Η ευεργετική επίδραση των Τεχνολογιών Πληροφοριών και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς μελέτες έχουν δείξει πως συμβάλλουν με έναν αποτελεσματικό τρόπο στη βελτίωση των επιδόσεων των μαθητών και στην όλη μαθησιακή διαδικασία. Η χρήση της τεχνολογίας στην εκπαίδευση μπορεί να υποστηρίξει την προσβασιμότητα αλλά και τη διαφοροποίηση των υλικών, του περιεχομένου και των εκπαιδευτικών περιβαλλόντων στη μάθηση. Παρατηρείται μία δυναμική σχέση μεταξύ καθολικού σχεδιασμού για τη μάθηση και ΤΠΕ, η οποία αποτελεί ισχυρό μέσο προς τη διαφοροποιημένη διδασκαλία και την ενταξιακή εκπαίδευση και θεωρείται πολλά υποσχόμενη ως προς την άρση εμποδίων παραδοσιακών διδακτικών και των στεγανών ομοιόμορφων προγραμμάτων σπουδών. Η συμβολή των ΤΠΕ είναι αναρίθμητη και ιδιαίτερα σημαντική, διότι μπορεί και υποστηρίζει όλοι όσοι εμπλέκονται στην μαθησιακή διαδικασία (από μαθητές μέχρι και εκπαιδευτικούς). Η αξιοποίηση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση, ειδικά για τους μαθητές της ειδικής αγωγής, αποτελεί πολύ συχνά η μοναδική λύση για πρόσβαση στη γνώση, στην πληροφορία, στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών και γενικά στην όλη εκπαιδευτική διαδρομή τους (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014). Ωστόσο, παρά τη συμβολή των ΤΠΕ ιδιαίτερα ως προς την ενταξιακή εκπαίδευση, ενέχουν κίνδυνοι δημιουργίας κοινωνικών ανισοτήτων εάν δεν αξιοποιηθούν με έναν κατάλληλο τρόπο χωρίς διαχωρισμούς ανάμεσα σε όλους τους μαθητές.

Η χρήση Εικονικής Πραγματικότητας (Virtual Reality) και Εικονικά Περιβάλλοντα (Virtual Environment) στην εκπαίδευση έχει αναδειχθεί μέσα από μελέτες, πως παιδιά

μπορούν να κατακτήσουν και να μάθουν πληροφορίες μέσα από την εικονική πραγματικότητα και να τις μεταφέρουν αυτές τις πληροφορίες και γνώσεις στον πραγματικό κόσμο. Μελέτες υποδηλώνουν πως μπορεί να διδαχτούν και να καλλιεργηθούν οι κοινωνικές δεξιότητες μέσα από ένα εικονικό περιβάλλον, ιδιαίτερα σε παιδιά και εφήβους της ειδικής αγωγής και συγκεκριμένα σε παιδιά με ΔΑΦ, αρκεί τα εκπαιδευτικά προγράμματα να είναι προσεκτικά στοχευμένα σύμφωνα με τις ατομικές ικανότητες των παιδιών που συμμετέχουν (Parsons & Cobb, 2011). Για ορισμένα παιδιά στο φάσμα του αυτισμού, φαίνεται πως υπάρχει συνολικά ένας θετικός αντίκτυπος όσον αφορά τη χρήση και την κατανόηση της τεχνολογίας εικονικής πραγματικότητας (VR), ως προς την ανάπτυξη και κατάκτηση διαφόρων ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Επιπλέον αναδεικνύεται πως μπορούν να κατακτήσουν και να κατανοήσουν νέες πληροφορίες (για τον πραγματικό κόσμο) μέσα από την αλληλεπίδρασή τους με τα εικονικά περιβάλλοντα και αυξάνεται η εμπλοκή τους στη μαθησιακή διαδικασία (Parsons & Cobb, 2011).

Μία από τις αναδυόμενες τεχνολογίες των τελευταίων ετών είναι η επαυξημένη πραγματικότητα (AR), η οποία προσφέρει σημαντικά οφέλη στα άτομα με αναπηρίες. Η επαυξημένη πραγματικότητα και οι τεχνολογίες η οποίες στηρίζονται στα οπτικά ερεθίσματα, δίνουν τη δυνατότητα δημιουργίας ασφαλών και ελεγχόμενων περιβαλλόντων που μπορούν να ενισχύσουν την εκμάθηση και επίλυση διαφόρων κοινωνικών καταστάσεων, ιδιαίτερα ωφέλιμα προκύπτουν ακόμη και στα άτομα στο φάσμα του αυτισμού (Lledó, Lledó, Gilabert-Cerdá, & Lorenzo-Lledó, 2022). Μέσω διεθνών μελετών έχει φανεί η θετική επίδραση της χρήσης της επαυξημένης πραγματικότητας στην εκπαιδευτική διαδικασία, ιδιαίτερα σε μαθητές οι οποίοι βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού, οδηγώντας σε σημαντική αύξηση της βελτίωσης και ανάπτυξης κοινωνικών, επικοινωνιακών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων καθημερινής διαβίωσης (Lledó, Lledó, Gilabert-Cerdá, & Lorenzo-Lledó, 2022).

Οι ΤΠΕ ανήκουν σε έναν εναλλακτικό μέσο γραμματισμού, διδασκαλίας και αξιολόγησης. Η χρήση των πολυτροπικών εργαλείων της τεχνολογίας ευνοούν την επικοινωνία, τη μεταφορά της πληροφορίας με ποικίλους τρόπους, τη γνώση, την ανάπτυξη της γλώσσας, τη σκέψη, την κατάκτηση και εξέλιξη κοινωνικών, συναισθηματικών και ψυχολογικών δεξιοτήτων και την απόκτηση δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα. Η ενσωμάτωση των ΤΠΕ στη μαθησιακή διαδικασία και στην εκπαίδευση γενικότερα, ενθαρρύνει τους μαθητές για μεγαλύτερη εμπλοκή στην εκπαιδευτική διαδικασία, διάλογο, επικοινωνία, συνεργασία,

επιχειρηματολογία, διατύπωση ερωτημάτων και κοινωνική αλληλεπίδραση, πάντα υπό την καθοδήγηση του καταρτισμένου εκπαιδευτικού (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014).

3.2 Οφέλη και Αδυναμίες των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική Διαδικασία

Η ραγδαία εξέλιξη και ένταξη των νέων τεχνολογιών στην καθημερινότητά μας είναι αδιαμφισβήτητη. Η χρήση των ΤΠΕ στην εκπαιδευτική διαδικασία γίνεται όλο και περισσότερο μέρος της μαθησιακής κουλτούρας και αποτελεί η τεχνολογία ισχυρό εργαλείο του εκπαιδευτικού στην ενίσχυση της μαθησιακής διαδικασίας. Η διεθνής ερευνητική κοινότητα έχει μελετήσει και αναδείξει με ακρίβεια τα οφέλη που προκύπτουν έναντι των κινδύνων σχετικά με τη χρήση καινοτόμων τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Αξίζει να αναφερθούν μερικά από τα σημαντικότερα οφέλη της χρήσης των ΤΠΕ στην εκπαιδευτική διαδικασία τα οποία προκύπτουν:

- Ενισχύονται οι ομαδοσυνεργατικές δεξιότητες. Η ενσωμάτωσή τους στη διδασκαλία προάγουν τη συνεργασία μεταξύ των μαθητών. Η χρήση των ΤΠΕ προωθεί μια συνεργατική κουλτούρα, μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων της μαθησιακής διαδικασίας, καθώς μπορεί επίσης να υποκινήσει την απαραίτητη αλλαγή ώστε να ανταποκριθούν τα σχολικά περιβάλλοντα καλύτερα στις σύγχρονες απαιτήσεις της κοινωνίας της γνώσης (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002).
- Ενισχύονται οι επικοινωνιακές δεξιότητες. Εμπλουτίζονται οι μορφές επικοινωνίας μεταξύ όλων των μαθητών (και της ειδικής αγωγής) στη διαδικασία της απόκτησης πληροφοριών, καθίστανται και άλλοι τρόποι διαχείρισης προβλημάτων μέσω της χρήσης των ΤΠΕ. Η τεχνολογία προκύπτει ως ισχυρό εργαλείο επικοινωνίας στην εκπαιδευτική διαδικασία (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002) (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014).
- Επιτρέπεται στον εκπαιδευτικό να πειραματιστεί με νέους τρόπους διδασκαλίας εντός της τάξης μέσω της χρήσης των σύγχρονων τεχνολογιών. Παράλληλα ενισχύεται η ένταξη των μαθητών με ειδικές ανάγκες και επιτρέπει στον εκπαιδευτικό να σχεδιάζει κατάλληλα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα με ένα αποτελεσματικό τρόπο για όλους τους μαθητές ανεξαιρέτως (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002).

- Η αξιοποίηση των τεχνολογικών πόρων ενισχύει την εκπαίδευση και βελτιώνει την μάθηση. Η μαθησιακή διαδικασία μετατρέπεται σε διασκεδαστική, προκαλεί το ενδιαφέρον των μαθητών ξεφεύγοντας από τα στεγανά των παραδοσιακών παιδαγωγικών μεθόδων του παρελθόντος (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014).
- Η τεχνολογία αποτελεί χρήσιμο εργαλείο στα χέρια του εκπαιδευτικού καθώς συμβάλλει στην αυτοματοποίηση της αξιολόγησης των μαθητών και της μαθησιακής διαδικασίας. Παράλληλα διευκολύνει την παρακολούθηση των επιδόσεων των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία.
- Η χρήση των πολυτροπικών εργαλείων της τεχνολογίας ευνοούν την ενίσχυση της κατάκτησης και εξέλιξης κοινωνικών, συναισθηματικών και ψυχολογικών δεξιοτήτων, αλλά συνάμα συμβάλλει και στην απόκτηση των δεξιοτήτων του 21^{ου} αιώνα (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014).
- Με τη χρήση διαδραστικών πολυμέσων (συνδυασμός εικόνας, ήχου και κειμένου) στη σχεδίαση εκπαιδευτικών προγραμμάτων παρέχεται η δυνατότητα στους μαθητές να επεξεργαστούν σύνθετες πληροφορίες με ποικίλους συνδυασμούς και τρόπους. Συνεπώς, το μάθημα γίνεται περισσότερο ελκυστικό για τους μαθητές, τους δίνεται έναν ενεργό, συνεργατικό και διαδραστικό ρόλο στη μαθησιακή εμπλοκή και απομακρυνόμαστε από την παραδοσιακή παθητική προσέγγιση της γνώσης στην εκπαίδευση (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002) (Lledó, Lledó, Gilabert-Cerdá, & Lorenzo-Lledó, 2022).

Από την άλλη έχουν εκφραστεί προβληματισμοί και επιφυλάξεις για τυχόν κινδύνους που ενέχει η χρήση της τεχνολογίας στην εκπαίδευση. Οι καινοτόμες τεχνολογίες από μόνες τους δεν είναι ευεργετικές ή επικίνδυνες, αποτελούν εργαλεία στα χέρια του ατόμου που τις χρησιμοποιεί. Τίθεται το ζήτημα της ορθής χρήσης τους στην εκπαίδευση και προϋποθέτει κατάρτιση και εκπαίδευση των εκπαιδευτικών ως προς την αξιοποίηση και ενσωμάτωσή τους στα εκπαιδευτικά προγράμματα ώστε να εξελίξουν και να αναδείξουν τη παιδαγωγική εμπειρία του κάθε μαθητή.

Αξίζει να επισημανθούν μερικές αδυναμίες και προβληματισμοί που έχουν εκφραστεί ως προς τη χρήση των ΤΠΕ:

- Η ύπαρξη άνιση πρόσβασης και ευκαιριών σε τεχνολογικούς πόρους από τους μαθητές. Κατά συνέπεια ενέχεται ο κίνδυνος διεύρυνσης κοινωνικών ανισοτήτων και τη δημιουργία χάσματος, εάν δεν αξιοποιούνται με κατάλληλο τρόπο χωρίς

διαχωρισμούς μεταξύ όλων των μαθητών ανεξαιρέτως (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014) (Trilling & Fadel, 2009).

- Η υπερδιέγερση των αισθήσεων των μαθητών από τη χρήση των ΤΠΕ, ιδιαίτερα των παιδιών της ειδικής αγωγής ή/και μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες, να οδηγήσει σε απόσπαση προσοχής, μειωμένη συγκέντρωση κλπ. Ωστόσο έγκειται το ζήτημα της ορθής χρήσης των τεχνολογικών πόρων από τον εκπαιδευτικό, με συχνά διαλλείματα, κατάλληλο σχεδιασμένο υλικό προς τις ανάγκες των μαθητών και την κατάλληλη αξιοποίηση των τεχνολογικών εργαλείων για τη μεγιστοποίηση της μάθησης και την αποφυγή τέτοιων περιπτώσεων.
- Η επιφυλακτικότητα ως προς την τεχνολογία και τις επιπτώσεις της πάνω στους μαθητές για αποξένωση και απομόνωση από τον κοινωνικό περίγυρο.

Εντούτοις παρά τους προβληματισμούς και την επιφυλακτικότητα ως προς τη χρήση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση, η διεθνής ερευνητική κοινότητα μέσα από μελέτες έχουν αναδείξει πως επικρατούν τα οφέλη έναντι των κινδύνων και τυχόν αδυναμιών. Οι ραγδαίες εξελίξεις των συγχρόνων κοινωνιών καθιστούν την τεχνολογία ως αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς μας. Η αξιοποίηση των ισχυρών εργαλείων της τεχνολογίας υπόκειται καθαρά στον χρήστη ως προς την ορθότητα, καταλληλότητα και αποτελεσματικότητά της για την ανάδειξη της ωφελιμότητας που μπορεί να προσφέρει η χρήση της στη σύγχρονη καθημερινότητα.

Κεφάλαιο 4. Συμπεράσματα – Μελλοντικές Προτάσεις

Συνοψίζοντας λοιπόν, στις σύγχρονες πολυσύνθετες κοινωνίες, προκειμένου τα άτομα να γίνουν συνειδητοποιημένοι και ενεργοί πολίτες με αποτελεσματική συμμετοχή σε αυτές και ειρηνική συμβίωση με τους άλλους ως ίσοι, θα πρέπει να σχεδιάζεται ο τομέας της εκπαίδευσης και να αξιοποιούνται τα εκπαιδευτικά συστήματα με έναν τρόπο ώστε να συμβάλλουν στην προετοιμασία των παιδιών για τη μελλοντική ζωή τους (Barrett, et al., 2018). Είναι επιτακτική ανάγκη και μείζονος σημασίας, ειδικά στα σύγχρονα πολυσύνθετα δεδομένα που διέπουν τις κοινωνίες, η δημιουργία σχολείων που θα έχουν ως κεντρικό στόχο τον σεβασμό της αρχής της ισοτιμίας και τη δημιουργία κοινοτήτων με σεβασμό στη διαφορετικότητα, επιτυγχάνοντας τη διαμόρφωση των δεξιοτήτων και αντιλήψεων που θα αναπτύξει ο μαθητής (Αγγελίδης, 2011). Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της συμμετοχής του ατόμου σε κοινές αξίες, όπως είναι αυτές της αλληλεγγύης και της αμοιβαιότητας, στην κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας των συγχρόνων κοινωνιών, δίνοντάς του έτσι το αίσθημα του ανήκειν (Γράβαρης & Παπαδάκης, 2005). Σημαντικός αρωγός στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων όλο του μαθητικού πληθυσμού είναι η αξιοποίηση των εργαλείων της τεχνολογίας, αλλά και άλλων εργαλείων όπως για παράδειγμα αυτό της τέχνης, για τον εμπλουτισμό της μαθησιακής διαδικασίας. Παρέχοντας στους μαθητές πολλαπλούς τρόπους πρόσβασης στην κατάκτηση των γνωστικών, κοινωνικών δεξιοτήτων και των δεξιοτήτων του 21^{ου} αιώνα, απομακρύνοντας τη διδασκαλία από τα στεγανά παλιότερων ανελαστικών παραδοσιακών προσεγγίσεων. Αναδεικνύεται μια επιτακτική ανάγκη για την εφαρμογή μιας διαφοροποιημένης παιδαγωγικής προσέγγισης η οποία θα πρέπει να διασφαλίζει την ποιότητα και την ισότητα της διδασκαλίας (Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, 2020) (Βαλιαντή & Νεοφύτου, 2017). Μελέτες των τελευταίων δεκαετιών έχουν δείξει πως εξελίσσονται οι νέες κοινωνικές πρακτικές εξαιτίας της αυξημένης χρήσης των ψηφιακών τεχνολογιών, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων ανθρώπων. Αυτή η εξέλιξη δημιουργεί έναν επαναπροσδιορισμό των βασικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων που δεν ορίζεται σε επίπεδο συστημάτων αλλά επηρεάζεται από την καθημερινή ζωή στις σύγχρονες κοινωνίες. Ως εκ τούτου προκύπτουν νέα πρότυπα για το τι πρέπει να μπορούν να κάνουν οι μαθητές, τα οποία πρέπει να αντικαταστήσουν τις προσδοκίες του παρελθόντος για τις βασικές δεξιότητες και γνώσεις. Τα σύγχρονα σχολεία θα πρέπει να μετασχηματιστούν με έναν αποτελεσματικό τρόπο που θα επιτρέπει στους μαθητές να αποκτήσουν την εκλεπτυσμένη

σκέψη, την ευέλικτη επίλυση προβλημάτων και τις δεξιότητες συνεργασίας και επικοινωνίας που θα χρειαστούν ώστε να είναι επιτυχημένοι στην εργασία και τη μελλοντική τους ζωή. Αυτός ο μετασχηματισμός των εκπαιδευτικών προτύπων με βάση τις νέες αντιλήψεις των σύγχρονων κοινωνιών αποτελεί ένα τρόπο αποτελεσματικής ανταπόκρισης σε αυτή την πρόκληση που αναδεικνύεται. Η τεχνολογία αποτελεί αρωγός των σύγχρονων εκπαιδευτικών προτύπων και χρησιμεύει τόσο ως κινητήριος μοχλός όσο και ως οδηγός προς αυτόν τον μετασχηματισμό (Binkley, et al., 2012). Οι νέες αντιλήψεις και εξελίξεις των κοινωνιών του 21^ο αιώνα είναι αυτές που συμβάλλουν στον εκσυγχρονισμό των εκπαιδευτικών δεδομένων και της αξιολόγησης προς αυτή την αλλαγή, η οποία πρέπει να αποτελεί βασική στρατηγική προς την επίτευξή της (Binkley, et al., 2012).

Με βάση τα εμπειρικά δεδομένα που προκύπτουν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση διαφωτίζονται οι πιθανοί ρόλοι των νέων τεχνολογικών μέσων στη διδασκαλία, οι οποίοι προωθούν εντέλει τη συνεργασία μεταξύ των μαθητών και συμβάλλουν στην ανάπτυξη γνωστικών αλλά και κοινωνικών δεξιοτήτων. Με την ενσωμάτωση των ΤΠΕ στη σχολική κουλτούρα παρέχονται ευκαιρίες σε όλους τους εμπλεκόμενους της μαθησιακής διαδικασίας για ενεργή συμμετοχή και συνεργασία. Επιπλέον με τη χρήση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση μπορεί να προσφέρει το κατάλληλο έδαφος για την αλλαγή των σχολικών προτύπων ώστε να ανταποκρίνονται πιο αποτελεσματικά στις σύγχρονες απαιτήσεις της κοινωνίας της γνώσης (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002). Η χρήση των ΤΠΕ προσφέρει μια ποικιλομορφία ως προς τις μεθόδους οικοδόμησης και παρουσίασης των αποτελεσμάτων της μάθησης και διευκολύνει τη συνεργατική μάθηση μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών, ακόμη και τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών σχολείων (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002). Λόγω της χρήσης των πολυτροπικών εργαλείων της τεχνολογίας στα μαθησιακά περιβάλλοντα αυξάνονται και οι ρόλοι που μπορούν να αναλάβουν οι μαθητές, αλλά αυξάνονται τα κίνητρα και οι προσπάθειες των μαθητών για την επίτευξη των στόχων τους (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002). Παράλληλα οι μαθητές μέσω των τεχνολογικών πόρων και της τέχνης έχουν την ευκαιρία να δρουν, να προβληματίζονται, να συνεργάζονται και να αποκτούν ουσιαστική γνώση, προσφέροντας πολλές δυνατότητες για εξάσκηση και εφαρμογή ποικίλων δεξιοτήτων (Newby, Stepich, Lehman, & Russel, 2009) (Schweizer, Knorth, Van Yperen, & Spreen, 2020). Η χρήση των ΤΠΕ αδιαμφισβήτητα αποτελούν έναν εναλλακτικό μέσο γραμματισμού, διδασκαλίας και αξιολόγησης η οποία ενσωμάτωση της τεχνολογίας στη μάθηση διευκολύνει τη μεταφορά της πληροφορίας με

πολλαπλούς τρόπους, την κατάκτηση και ανάπτυξη κοινωνικών, γνωστικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων. Η ενσωμάτωση των ΤΠΕ στη μαθησιακή διαδικασία ενθαρρύνει τους μαθητές προς μεγαλύτερη εμπλοκή εντός της σχολικής τάξης, την ανάπτυξη επικοινωνίας, διαλόγου, συνεργασίας, προβληματισμού, επιχειρηματολογίας, κριτικής σκέψης και κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014). Τα πλεονεκτήματα της ενσωμάτωσης των νέων τεχνολογικών μέσων δεν σχετίζονται μόνο με τις γνωσιακές ικανότητες των μαθημάτων, αλλά και με ικανότητες πέρα των γνωστικών δεξιοτήτων όπως για παράδειγμα της ενίσχυσης της αυτοεκτίμησης, της αλληλεπίδρασης, της ένταξης και των γενικότερων κοινωνικών δεξιοτήτων. Ο θετικός αντίκτυπος της χρήσης των ΤΠΕ στην εκπαίδευση εξαρτάται από την κατάλληλη ενσωμάτωσή της στη διαδικασία της σχολικής ανάπτυξης, από μια υποστηρικτική σχολική διεύθυνση, από την ανάπτυξη κατάλληλων αναλυτικών προγραμμάτων που αξιοποιούν τα εργαλεία των ΤΠΕ αποτελεσματικά, από την κατανόηση τεχνολογικών εννοιών από όλους τους εμπλεκόμενους της εκπαίδευσης, από την ομαδική εργασία και από κατάλληλα καταρτισμένο εκπαιδευτικό προσωπικό (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002).

Παράλληλα με τη χρήση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση, ο συνδυασμός άλλων εργαλείων όπως της τέχνης, μπορεί να ενισχύσουν σημαντικά την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων παιδιών και εφήβων, ιδιαίτερα των μαθητών της ειδικής αγωγής. Η διεθνή ερευνητική κοινότητα έχει αναδείξει πως μέσω της τέχνης δίνεται έμφαση σε απτικές και αισθητικοκινητικές εμπειρίες, οι οποίες προσφέρουν στους μαθητές τη δυνατότητα να αναπτύξουν νέες συμπεριφορές, κοινωνικές δεξιότητες, την επεξεργασία των συναισθημάτων, την καλλιέργεια της αυτοεικόνας και αυτοεκτίμησης, τη φαντασία, την ευέλικτη σκέψη, την αλληλεπίδραση, τον αλληλοσεβασμό και τη συνεργασία (Schweizer, Knorth, Van Yperen, & Spreen, 2020). Εμπειρικά δεδομένα έχουν φανερώσει πως υπάρχει θετική ανταπόκριση των παιδιών μέσω της τέχνης, όπως για παράδειγμα η χρήση της μουσικής στη μάθηση, η τέχνη συμβάλλει στη δημιουργία ουσιαστικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ μαθητών και αποτελεί ένα ασφαλές και δομημένο ερέθισμα το οποίο προάγει την ενεργή εμπλοκή και την εξάσκηση κοινωνικών δεξιοτήτων (Safonicheva & Ovchinnikova, 2021).

Εν κατακλείδι, η αξιοποίηση των ΤΠΕ και άλλων εργαλείων στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών και στην εκπαίδευση συμβάλλει στην άρση εμποδίων της μαθησιακής εμπειρίας των μαθητών της ειδικής αγωγής. Προάγει τον σεβασμό, την αποδοχή της διαφορετικότητας και τη συνεργατική μάθηση, παράλληλα καλλιεργούνται (έκτος των

γνωσιακών δεξιοτήτων) κοινωνικές δεξιότητες οι οποίες θα συνδράμουν σημαντικά στην αργότερη ενήλικη ζωή των μαθητών. Επιπροσθέτως διασφαλίζεται η ποιότητα της εκπαίδευσης, η προσβασιμότητα και διαμορφώνονται ενταξιακές πρακτικές (Γελαστοπούλου & Κουρμπέτης, 2014). Ο θετικός αντίκτυπος των ΤΠΕ και της τέχνης στην εκπαίδευση είναι αδιαμφισβήτητος, αποτελεί σημαντικό αρωγός ως προς την ανάπτυξη των κοινωνικών, γνωσιακών και δεξιοτήτων του 21^ο αιώνα. Η διεθνής βιβλιογραφία έχει αναδείξει τα οφέλη που προκύπτουν έναντι των κινδύνων και σίγουρα υπάρχουν περιθώρια για μελλοντικές μελέτες ως προς την αξιοποίηση των ΤΠΕ, της τέχνης και άλλων εργαλείων στην εκπαίδευση ως προς την ανάπτυξη διαφορών ειδών δεξιοτήτων, όπως για παράδειγμα είναι οι ακαδημαϊκές δεξιότητες, οι δεξιότητες επικοινωνίας, οι κοινωνικές δεξιότητες, οι δεξιότητες καθημερινής διαβίωσης κ.α. (Ekin, Cagiltay, & Karasu, 2018) (Schulz-Zander, Büchter, & Dalmer, 2002). Αντιλαμβανόμαστε έτσι, ότι η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογικών πόρων, της τέχνης και η αξιοποίηση καινοτόμων παιδαγωγικών προσεγγίσεων μπορούν να αποτελέσουν το θεμέλιο λίθο για την ανάδειξη των ποικίλων αυτών μαθητικών ταυτοτήτων και δεξιοτήτων της κάθε τάξης. Η αξιοποίηση, λοιπόν, των περιθωρίων αυτενέργειας που διαθέτουν οι εκπαιδευτικοί στη μαθησιακή διαδικασία, η ανάπτυξη συνεργατικών και αναστοχαστικών πρακτικών και η δημιουργία μιας συμπεριληπτικής κουλτούρας αλληλεγγύης εντός των σχολείων μπορούν να λειτουργήσουν ωφέλιμα και υποστηρικτικά προς μια καινούργια κατεύθυνση ορίζοντας τη νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα (Ζώνιου-Σιδέρη, Λαμπροπούλου, Παπασταυρινίδου, Τσερμίδου, & Χριστοπούλου, 2020).

Αναφορές

- Audigier, F. (2000). *Basic concepts and core competencies for education for democratic citizenship* (Vol. 20). Strasbourg: Council of Europe.
- Barrett, M., de Bivar Black, L., Byram, M., Faltýn, J., Gudmundson, L., van't Land, H., . . . Council of Europe Education Department. (2018). *Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Context, concepts and model* (Vol. 1). Strasbourg: Council of Europe.
- Binkley, M., Erstad, O., Herman, J., Raizen, S., Ripley, M., Miller-Ricci, M., & Rumble, M. (2012). Defining Twenty-First Century Skills. In P. Griffin, B. McGaw, & E. Care (Eds.), *Assessment and Teaching of 21st Century Skills* (pp. 17-66). Dordrecht: Springer. doi:https://doi.org/10.1007/978-94-007-2324-5_2
- Blackledge, D., & Hunt, B. (2004). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. (Μ. Δεληγιάννη, Μεταφρ.) Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bouck, E. (2009). No Child Left Behind, the Individuals with Disabilities Education Act and Functional Curricula: A Conflict of Interest? *Education and Training in Developmental Disabilities, 44*(1), pp. 3-13.
- Cole, M., & Cole, S. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών : γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*. (Ζ. Μπαμπλέκου, Επιμ., & Μ. Σόλμαν, Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Cristol, D., Michell, R., & Gimbert, B. (2010). Citizenship education: A historical perspective (1951–Present). *Action in Teacher Education, 32*(4), pp. 61-69. doi:<https://doi.org/10.1080/01626620.2010.549725>
- Cronin, M. (1996). Life Skills Curricula for Students. *Journal of Learning Disabilities, 29*(1), pp. 53-68.
- Dahlberg, G., Moss, P., & Pence, A. (2021). *Πέρα απο την Ποιότητα: Γλώσσες Αξιολόγησης στην Προσχολική Αγωγή*. (Π. Κυπριανός, Ε. Μουσένα, Επιμ., & Α. Γυφτοπούλου, Μεταφρ.) Gutenberg.
- Ekin, C., Cagiltay, K., & Karasu, N. (2018). Effectiveness of smart toy applications in teaching children with intellectual. *Journal of Systems Architecture*(89), pp. 41-48.

- European Education and Culture Executive Agency, De Coster, I., Noorani, S., & Sigalas, E. (2017). *Citizenship education at school in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. doi:<https://data.europa.eu/doi/10.2797/536166>
- Eurydice, European Education and Culture Executive Agency, De Coster, I., Borodankova, O., Paolini, G., & Almeida Coutinho, A. (2012). *Citizenship education in Europe*. Publications Office of the European Union. doi:<https://data.europa.eu/doi/10.2797/83012>
- Giroux, H., & McLaren, P. (1986). Teacher Education and the Politics of Engagement: The Case for Democratic Schooling. *Harvard Educational Review*, 56(3), pp. 213-239.
- LaGasse, A. (2014). Effects of a music therapy group intervention on enhancing social skills in children with autism. *Journal of Music Therapy*, 51(3), pp. 250-275.
- Licht, A., Pateraki, I., & Scimeca, S. (2019). *If not in Schools, where? Learn and practice Democracy with eTwinning*. Brussels: Central Support Service of eTwinning - European Schoolnet.
- Lledó, G., Lledó, A., Gilabert-Cerdá, A., & Lorenzo-Lledó, A. (2022). The use of augmented reality to improve the development of activities of daily living in students with ASD. *Education and Information Technologies*, pp. 1-21. doi:<https://doi.org/10.1007/s10639-021-10805-8>
- Marshall, T., & Bottomore, T. (2001). *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*. (Ο. Στασινοπούλου, Μεταφρ.) Gutenberg.
- Mousena, E. (2020). Forming Autonomous Citizens the Role of Education (Формирование самостоятельных граждан – роль образования). *Journal of Social Phenomena*, 10(1), pp. 16-26. doi:https://doi.org/10.47929/2305-7327_2020.01
- Newby, T., Stepich, D., Lehman, J., & Russel, J. (2009). *Εκπαιδευτική τεχνολογία για διδασκαλία και μάθηση* (3η Έκδοση εκδ.). (Ε. Ντρενογιάννη, Επιμ., & Φ. Κοκαβέσης, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Parsons, S., & Cobb, S. (2011). State-of-the-art of virtual reality technologies for children on the autism spectrum. *European Journal of Special Needs Education*, 26(3), pp. 355-366. doi:<https://doi.org/10.1080/08856257.2011.593831>
- Roose, I., Vantieghem, W., Vanderlinde, R., & Van Avermaet, P. (2022, April 22). Professional vision as a mediator for inclusive education? Unravelling the interplay between teachers' beliefs, professional vision and reported practice of

- differentiated instruction. *Educational Review*, pp. 1-23.
doi:10.1080/00131911.2022.2054957
- Safonicheva, O., & Ovchinnikova, M. (2021). Movements and development. Art-therapy approach in the complex rehabilitation of children with intellectual disorders, including autism spectrum disorder. In *Emerging Programs for Autism Spectrum Disorder. Improving Communication, Behavior, and Family Dynamics* (pp. 243-264). Academic Press. doi:https://doi.org/10.1016/B978-0-323-85031-5.00019-0
- Schulz-Zander, R., Büchter, A., & Dalmer, R. (2002). The role of ICT as a promoter of students' cooperation. *Journal of Computer Assisted Learning*, 18(4), pp. 438-448. doi:https://doi.org/10.1046/j.0266-4909.2002.002.x
- Schweizer, C., Knorth, E., Van Yperen, T., & Spreen, M. (2020). Evaluation of 'Images of Self,' an art therapy program for children diagnosed with autism spectrum disorders (ASD). *Children and Youth Services Review*, 116(105207). doi:https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2020.105207
- Tomlinson, C. (2010). *Διαφοροποίηση της εργασίας στην αίθουσα διδασκαλίας. Ανταπόκριση στις ανάγκες όλων των μαθητών*. (Χ. Παντελίδης, Επιμ., Χ. Θεοφλίδης, & Δ. Μαρτίδου-Φορσιέ, Μεταφρ.) Αθήνα: Γρηγόρης.
- Tomlinson, C. (2015). *Πώς να διαφοροποιήσουμε τη διδασκαλία σε τάξεις μεικτής ικανότητας*. (Ε. Κορρέ, Επιμ.) Αθήνα: Γρηγόρης.
- Trilling, B., & Fadel, C. (2009). *21st Century Skills: Learning for Life in Our Times*. San Francisco: Jossey-Bass, a Wiley Imprint.
- Αγγελίδης, Π. (Επιμ.). (2011). *Παιδαγωγικές της Συμπερίληψης*. Αθήνα: Διάδραση.
- Βαλιαντή, Σ., & Νεοφύτου, Λ. (2017). *Διαφοροποιημένη διδασκαλία. Λειτουργική και αποτελεσματική εφαρμογή*. Αθήνα: Πεδίο.
- Βαλιαντή, Σ., Νεοφύτου, Λ., & Χατζησωτηρίου, Χ. (2020). Διαφοροποίηση της Διδασκαλίας και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Παράλληλοι Δρόμοι προς την Κοινωνική Συνοχή και Κοινωνική Δικαιοσύνη. *Επιστήμες Αγωγής*(1), σσ. 129-148.
- Γελαστοπούλου, Μ., & Κουρμπέτης, Β. (2014). Η αξιοποίηση των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών στο πλαίσιο της ενταξιακής εκπαίδευσης. *Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση - ΕΤΠΕ, Πρακτικά Εργασιών 9ου Πανελληνίου*

- Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Τεχνολογίες της Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση», σσ. 855-863. Ρέθυμνο Κρήτης.
- Γκίβαλος, Μ. (2005). *Πολιτική Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικό Περιβάλλον*. Νήσος.
- Γράβαρης, Δ., & Παπαδάκης, Ν. (2005). *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική: Μεταξύ Κράτους και Αγοράς*. (Κ. Μπουνιαλέτου, & Σ. Γύπαρη, Μεταφρ.) Αθήνα: Σαββάλας.
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Λαμπροπούλου, Κ., Παπασταυρινίδου, Γ., Τσερμίδου, Λ., & Χριστοπούλου, Α.-Α. (2015). *Οδηγός για τον Εκπαιδευτικό. Εργαλεία σύγχρονης προσέγγισης της διαφοροποιημένης παιδαγωγικής για το Δημοτικό*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων. Ανάκτηση από <http://www.iiep.edu.gr/el/link-eniaia1/neo-sxoleio-odhgoi-diafororoihmenis>
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Λαμπροπούλου, Κ., Παπασταυρινίδου, Γ., Τσερμίδου, Λ., & Χριστοπούλου, Α.-Α. (2020). Διαφοροποιημένη παιδαγωγική & Ενταξιακή εκπαίδευση: θεωρητικές επισημάνσεις, προβληματισμοί και προοπτικές. *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 6, σσ. 61-76. Ανάκτηση από <https://doi.org/10.12681/dial.23334>
- Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, Μ. (2020). Διαφοροποίηση της διδασκαλίας και της μάθησης: Δυσκολίες και παρανοήσεις. *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 6, σσ. 12-29. Ανάκτηση από <http://dx.doi.org/10.12681/dial.25544>
- Κασιμάτη, Κ. (2005). *Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στις αρχές της θεωρίας κατασκευής της γνώσης (constructivism) με στόχο τη δόμηση της κοινωνίας της γνώσης* (Τόμ. γ). Αθήνα: Ευκλείδης.
- Κόμης, Β. (2004). *Εισαγωγή στις εκπαιδευτικές εφαρμογές των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών*. Αθήνα: Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.
- Κουτσελίνη, Μ. (2007). Εκπαίδευση για Ανάπτυξη της Πολιτότητας. *Ενημερωτικό Δελτίο ΠΟΛΙ.Σ(1)*.
- Κουτσελίνη, Μ., & Αγαθαγγέλου, Σ. (2006). *Διαφοροποίηση Διδασκαλίας–Μάθησης σε τάξεις μικτής ικανότητας: Φιλοσοφία και έννοια προσεγγίσεις και εφαρμογές* (Τόμ. Α). Λευκωσία.

- Παρασκευόπουλος, Ι. (2008). *Δημιουργική Σκέψη στο Σχολείο και στην Οικογένεια*.
Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ρίβιου, Κ., Κουρουπέτρογλου, Γ., & Οικονομίδης, Ν. (2015). Σχεδιασμός Εκπαιδευτικών Δραστηριοτήτων με βάση τις αρχές της Καθολικής Σχεδίασης για Μάθηση. *Το σύγχρονο σχολείο μέσα από το πρίσμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών: από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική*, Α, σσ. 442-451. Ηράκλειο Κρήτης: Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (ΙΑΚΕ).
- Σούνογλου, Μ., & Μιχαλοπούλου, Α. (2019). Ανθρώπινα Δικαιώματα και Πολιτότητα στην Προσχολική Εκπαίδευση: Απόψεις παιδιών. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 65.
- Σφυρόερα, Μ. (2007). *Κλειδιά και αντικλειδιά: Διαφοροποιημένη παιδαγωγική* (Β' εκδ.).
Αθήνα: ΥΠΕΠΘ και Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τριλιανός, Θ. (2009). *Η Κριτική Σκέψη και η Διδασκαλία της*. Αθήνα: Ατραπός-Περιβολάκι.
- Χρηστάκης, Κ. (2006). *Η εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες. Εισαγωγή στην ειδική αγωγή*. Αθήνα: Ατραπός.